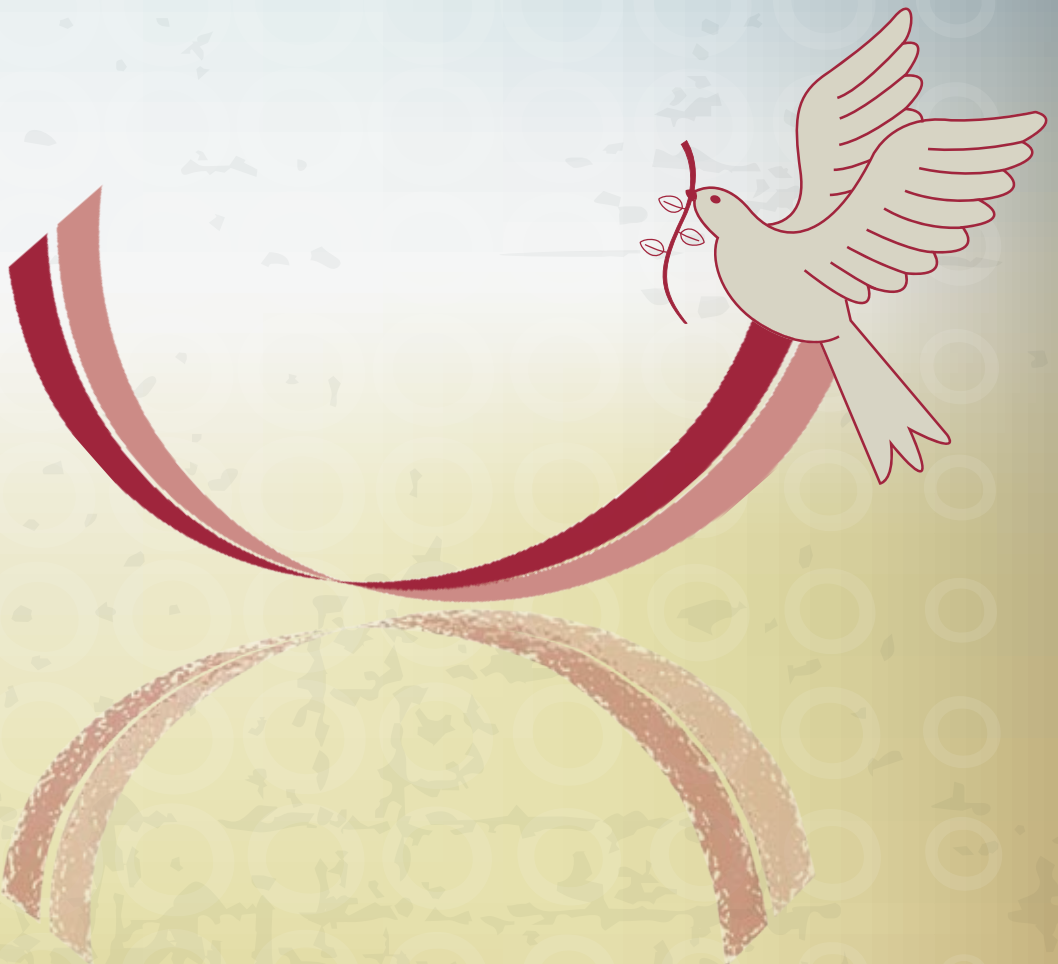

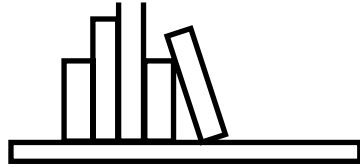

Alen Kristić (ur.)

SVJETSKI ETOS

Dokumenti - utemeljenja - primjene

Svjetski etos
Dokumenti – utemeljenja – primjene

Izdavač:
TPO Fondacija

Urednik:
Alen Kristić

Lektura i korektura:
Ivana Krstanović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

2-67

SVJETSKI etos: dokumenti, utemeljenja,
primjene / Alen Kristić (ur.) ; (tekstove s
njemačkog preveo Alen Kristić). - Sarajevo: TPO
Fondacija, 2014. - 290 str. ; 24 cm

Riječ urednika: str. 7-9. - Bilješka o uredniku:
str. 290. - Bibliografija: str. 286-288 i uz
tekst.

ISBN 978-9958-9990-9-3
1. Kristić, Alen
COBISS.BH-ID 21673222

RIJEČ UREDNIKA

Knjiga „Svjetski etos: Dokumenti – utemeljenja – primjene” nastala je u sklopu projekta TPO Fondacije iz Sarajeva „Integracija svjetskog etosa u odgojno-obrazovne strukture i procese u Bosni i Hercegovini” iza kojeg je svojom stručnom i financijskom pomoći stala i Zaklada svjetskog etosa iz Tübingena.

Za sada jedinstvena u našoj regiji, ova knjiga pruža sustavan uvid u temeljne dokumente na kojima počiva projekt svjetskog etosa, pri čemu je posebna pozornost posvećena različitim načinima utemeljenja i primjene svjetskog etosa u suvremenim društvima sučeljenim s globalizacijom koja prepuštena sebi prijeti ugroziti ne samo humanistička dostignuća naše civilizacije nego i sam planet Zemlju.

Dakako, otvoreno je – nadamo se na konstruktivan način – i pitanje o tome što bi to projekt svjetskog etosa konkretno značio u bosanskohercegovačkom društvu još uvijek duboko obilježenom postratnim i tranzicijskim traumama.

Dapače, ova je knjiga iznikla iz dvostrukog uvjerenja.

Kao prvo, uvjerenja da projekt svjetskog etosa vjerojatno niti u jednom drugom dijelu svijeta ne može na tako uvjerljiv i sustavan način dokazati svoju relevantnost i održivost. No, ne samo to! Teško da koji drugi kontekst može biti tako plodonosan za kreativno profiliranje, utemeljenje i razvijanje projekta svjetskog etosa.

Kao drugo, uvjerenja da baš projekt svjetskog etosa predstavlja nenadmašan programski okvir sveobuhvatne obnove društava postsocijalističkog usuda, u koje nesumnjivo spada i naše bosanskohercegovačko društvo, a oko kojeg se mogu bez poricanja svoje posebnosti okupiti ljudi različitih svjetonazora, pa čak i neovisno o tome jesu li religioznog ili nereligioznog usmjerenja.

Da je tomu tako, dostatno se prisjetiti dva temeljna načela i četiri smjernice odnosno imperativa ljudskosti na kojima počiva projekt svjetskog etosa, crpeći snagu i nadahnuće iz velikih religioznih i etičkih tradicija čovječanstva.

Konkretno, načela ljudskosti – „Sa svakim čovjekom trebamo postupati ljudski a ne neljudski.” – i načela uzajamnosti odnosno zlatnog pravila – „Ne čini drugome ono što ne želiš da drugi čini tebi.”

Nadalje, četiri imperativa ljudskosti – „Poštuj život!”, „Djeluj pošteno!”, „Govori i djeluj istinoljubivo!” i „Poštujte se i ljubite uzajamno!” – koji nas obvezuju na kulturu nenasilja i strahopoštovanja pred svekolikim životom, kulturu solidarnosti i pravednog gospodarskog poretka, kulturu tolerancije i života u istinoljubivosti i kulturu ravnopravnosti i partnerstva muškarca i žene.

Prvo poglavlje knjige „Prema svjetskom etosu” posvećeno je različitim etapama teološkog razvoja idejnog začetnika projekta svjetskog etosa. Dakako, riječ je o katoličkom teologu Hansu Küngu čiji je teološki razvoj, snažno obilježivši katoličku, ali i općenito kršćansku teološku misao dvadesetog stoljeća, okrunjen upravo raskrivanjem suvremene relevantnosti svjetskih religija i projektom svjetskog etosa.

Drugo poglavlje knjige „Temeljni dokumenti svjetskog etosa” po prvi put na našem jeziku na jednom mjestu donosi tri temeljna dokumenta na kojima počiva projekt svjetskog etosa, i to „Deklaraciju o svjetskom etosu”, „Deklaraciju o ljudskim odgovornostima” i „Manifest globalnog gospodarskog etosa”. Uz svaki od tih dokumenata priložen je tekst koji na sažet način pojašnjava temeljne nakane svakog pojedinog dokumenta, otklanjajući moguće nesporazume i kriva tumačenja.

U trećem poglavlju knjige naslovljenom „Utemeljenja svjetskog etosa” sabrana su četiri teksta koja govore o utemeljenju svjetskog etosa iz židovske, kršćanske, muslimanske i filozofijske perspektive. Dakako, time nisu obuhvaćeni svi mogući načini utemeljenja svjetskog etosa, kao što su to primjerice pragmatičko, kulturno-antropološko, političko, pravno, psihologijsko-psihološko ili religiološko, nego je prvenstveno ukazano na ono što je za naš kontekst u tom tematskom sklopu presudno.

Naslov četvrtog dijela knjige glasi „Primjene svjetskog etosa”, a pozornost je u prvom redu usredotočena na svjetsku politiku, svjetsko gospodarstvo, dijalog religija, mirotvorstvo i obrazovanje. U sklopu ovog poglavlja otvoreno je i pitanje moguće kontekstualizacije i primjene svjetskog etosa u bosanskohercegovačkom društvu s nizom konkretnih sugestija i uvida.

Peto poglavlje „Ususret budućnosti” posvećeno je mogućim perspektivama i zadaćama projekta svjetskog etosa u suvremenom svijetu čiji razvoj „Deklaraciju o svjetskom etosu”, od čijeg se proglašenja u Chicagu od strane Parlamenta svjetskih religija prošle godine navršilo 20 godina, nije učinio suvišnom nego vjerojatno tek sada do kraja raskrio njezinu dalekosežnu i svakim danom sve veću važnost.

Kao što se to razabire iz bibliografskih podataka, tekstovi od kojih je sačinjena ova knjiga nastajali su u različitim vremenskim razdobljima, pa u pojedinim aspektima oslikavaju i trenutna nadanja od stanovitih procesa ili osoba u sferi političkog, religioznog ili ekonomskog, što ne bi trebalo zbunjivati i odvrćati pozornost od trajno važećeg i za nas relevantnog u tim tekstovima, pa čak niti onda kad su se ta nadanja pokazala iluzornima.

Ova knjiga predstavlja svojevrsan vrhunac dosadašnjih aktivnosti TPO Fondacije iz Sarajeva koje su na izričit ili neizričit način bile posvećene pojedinim aspektima svjetskog etosa, ali i svojevrsnu krunu suradnje njezinog urednika sa Zakladom svjetskog etosa iz Tübingena koja seže još u 2006, i to prije svega pri ukorjenjivanju i kontekstualizaciji projekta svjetskog etosa u Bosni i Hercegovini, ali i općenito u našoj regiji.

Nadamo se da ova knjiga neće biti od koristi samo TPO Fondaciji iz Sarajeva u budućim nastojanjima oko primjene i kontekstualizacije svjetskog etosa u različitim sferama bosanskohercegovačkog društva nego i svim organizacijama i ljudima kojima je stalo do sveobuhvatne humanizacije našeg društva i regionalnih odnosa, nadasve u sferi političkog, ekonomskog, religioznog i obrazovnog.

U prilog toj nadi govori i činjenica da će usporedo s ovom knjigom svjetlo dana ugledati i publikacija „Svjetski etos pod školskim krovom: Priručnik za integriranje svjetskog etosa u nastavne procese” u kojoj se po prvi put u našoj regiji na obuhvatan način skreće pozornost na pozitivni potencijal svjetskog etosa za odgojno-obrazovne procese i strukture u okrilju bosanskohercegovačkog društva.

Dapače, nadamo se da ćemo uskoro raspolagati sličnim publikacijama i za druge aspekte projekta svjetskog etosa, i to u prvom redu za one koji se tiču politike, gospodarstva, ekologije, mirotvorstva i dijaloga religija. Dakako, uvijek iznova s naročitim rakursom na bosanskohercegovački kontekst.

Sarajevo, rujan 2014.

Alen Kristić

Hans Küng – Nekonformistički mislilac, sistematičar i vizionar

Cjeloviti pogled na njegov stvaralački opus

Hermann Häring

Hansa Künga u cijelom svijetu smatraju jednim od najpoznatijih suvremenih teologa. Kao i do sada, katolik je. Njegovo je ime od samog početka usko povezano s Drugim vatikanskim koncilom (1962-1965). Već je u to vrijeme predstavljao simbol kršćanskog ekumenizma, baš kao i dosljedne reforme Crkve sukladno Pismu. U tom svom životnom projektu otada ustrajava s nesmanjenom snagom.

Ime – program

Sedamdesetih godina prošlog stoljeća objavio je obuhvatne radove o učenju o Crkvi sukladno Pismu (ekleziologija), o Isusu Kristu i pitanju o Bogu. Rasprave o tim temama još su uvijek aktualne. To se odnosi i na teška pitanja o Petrovoj službi i nepogrešivosti. Unutarcrkvene sankcije protiv Künga s konca 1979. godine, koje su još uvijek na snazi, njegovu su poznatost i njegov utjecaj još više povećale. Sadržajno sučeljavanje ili opovrgavanje njegovih spornih teza nije uslijedilo ni do danas. Mnogi ga, ne zbog osobnih nego zbog sadržajnih razloga, smatraju antipodom Benedikta XVI, koji ga je u rujnu 2005. primio na dug i opsežan razgovor.

Nadalje, Küngovo ime simbolizira dijalog sa svjetskim religijama, koji je 1990. prerastao u vrlo uspješan „Projekt svjetskog etosa”, koji potiče na zalaganje oko obuhvatnog mira i održivog pomirenja naroda. Kao utemeljitelj „Zaklade za svjetski etos”, Küng podupire razvoj ideje globalnog etosa. Religijski dijalog i svjetski etos u raznovrsnim znanstvenim radovima, usmjerili su ga najkasnije od 1980. na studij svjetskih religija, na pitanja

o svjetskom miru i na etička pitanja u gospodarstvu, društvu i politici na svjetskoj razini. Za vrijeme nebrojenih svjetskih putovanja i tijekom međunarodnih predavanja na znanstvenim, političkim i gospodarskim institucijama, propagira svoje ideje – čemu je svojevrsni vrhunac predavanje pred Općom skupštinom Ujedinjenih naroda u studenom 2001, dva mjeseca poslije katastrofalnog napada na Tornjeve Blizance u New Yorku.

Na taj se način Küng po cijelom svijetu sve do danas brine za to da njegov životni credo naiđe na živ odjek među kršćanima i mnogo šire od toga: „Nadam se jedinstvu između crkava. Nadam se miru između religija. Nadam se zajedništvu između nacija.”

Vrlo buran život

Hans Küng je rođen 1928. u dijelu Švicarske u kojem se govori njemački jezik, i to u Surseeu, smještenom na jezeru Sempacher, nedaleko od Luzerna i prvotnih kantona¹ zajedno s glasovitom livadom Rütli, simbolom švicarske samosvijesti i učinkovitosti. Događaji u Njemačkoj u njemu već zarana bude zanimanje za ljudska prava i politiku. Na Isusovačkom sveučilištu „Gregoriana” u Rimu od 1948. do 1955. studira tri godine filozofije i četiri godine teologije, okončavši i jedan i drugi studij licencijatskim radom. Upoznaje sve oblasti filozofije, a njegovo osobito zanimanje tiče se J. P. Sartrea. Na vrlo visokoj razini posreduje mu se teološko znanje, pri čemu su poticaji „nove teologije” (nouvelle théologie) nesagledivi. Usredotočuje se prije svega na sustavnu teologiju, za kojom će uvijek iznova moći posezati kao darovateljicom materijala i problema, proširujući je u smjeru evangeličke teologije. Od jednake su važnosti njegova prva formativna iskustva u vezi s unutaršnjim pravilima papinske službe i Kurije, njihovom širinom i njihovim skučenostima, njihovim sjajem i njihovim granicama. Godine 1950. doživljava hodočasničku rijeku tijekom „svete godine” i posljednje, teške godine Pija XII. U Rimu je 1954. zaređen za svećenika i tamo zajedno sa svojom obitelji slavi svoju prvu misu.

Poslije nastavka studija u Londonu, Madridu i Parizu, Küng 1957. stječe doktorat na vrlo uglednom „Institutu catholique” u Parizu o učenju o opravdanju Karla Bartha (istog dana kad je J. Ratzinger habilitirao u Münchenu). Prvi temelji za taj rad položeni su već tijekom rimskog razdoblja.

---

¹ Riječ je o prva tri kantona iz čijeg je savezništva, sklopljenog 1291, nastala Švicarska: Ury, Schwyz i Unterwalden. (nap. prev.)

Küng sada izvodi zaključke za katoličko-protestantski ekumenizam, koje je u jednom predgovoru bezuvjetno potvrdio Karl Barth. Na taj način u vrlo kratko vrijeme postaje poznat stručnjacima i sukršćanima zainteresiranim za ekumenizam, kako protestantskog tako i katoličkog porijekla. Već 1960, dakle u dobi od trideset dvije godine, dobiva – poslije kraćeg dušobrižničkog rada u dvorskoj crkvi u Luzernu i susljednog asistentskog angažmana na Sveučilištu u Münchenu – katedru fundamentalne teologije na Katoličkom teološkom fakultetu Sveučilišta u Tübingenu, koju 1964. mijenja katedrom dogmatske teologije. To predstavlja senzacionalno rani početak [znanstvene karijere] u razdoblju, koje teži buđenju, jer Ivan XXIII. 1959. proglašava Drugi vatikanski koncil, koji je u razdoblju od 1962. do 1965. razvio silnu dinamiku, čije se posljedice osjećaju do danas.

Otada Küng neumorno radi na širenju ekumenske ideje u predavanjima i publikacijama. Zajedno s protestantskim kolegama (H. Diemom, E. Käsemannom, E. Schlinkom, kasnije J. Moltmannom i E. Jüngelom) uspostavlja snažne i trajne kontakte. Rado dopušta da ga za sobom povuče vrtlog priprema za Koncil. Godine 1962. proglašen je službenim koncilskim savjetnikom („peritusom”). Do 1965, do konca Koncila, nazočan je tijekom svih razdoblja zasjedanja u Rimu. Cjelokupnom svojom energijom, uz pomoć nacrti tekstova i prijedloga izmjena, tijekom predavanja i konferencija, tijekom mnoštva razgovora s biskupima i zainteresiranim novinarima o Koncilu, zalaže se za reformu Crkve, aktivno prati korake naprijed i blokade, ključne događaje bilježi u svom sjećanju uz pomoć svog gotovo fotografskog pamćenja, profilira svoju viziju obnovljene Crkve. O tom se napetom razdoblju i njegovoj ulozi u njemu može nanovo čitati u prvom svesku njegovih „Sjećanja”. Zajedno s Y. Congarom, K. Rahnerom i E. Schillebeeckxom, 1963, dakle za vrijeme Koncila, utemeljuje Međunarodni teološki časopis „Concilium”, koji mnogo godina izlazi na sedam, od 2003. na pet jezika, djelujući do danas kao glasnik katoličke obnove.

Napokon, Küng 1964. u Tübingenu utemeljuje „Institut za istraživanje ekumenizma” u kojem i uz čiju pomoć može uvezati svoje snage, ostajući njegov ravnatelj sve do svog umirovljenja 1996. godine. Sada bi konačno bilo vrijeme za početak solidnog istraživačkog života. No, kraj Koncila ne dopušta mu odmoriti se, jer zaključci i nakane tog epohalnog susreta čekaju sada na svoje izvršenje, pa će tek sada u pravom smislu riječi započeti igra između reformskih i protureformskih snaga. To zahtijeva angažman po cijelom svijetu, tim više jer spada u najmlađe među kolegama spremnim

za reforme. Slijedi intenzivna međunarodna predavačka djelatnost i službe gostujućeg profesora u Europi i SAD-u. Njegove izuzetno raznovrsne teme predstavljaju mnoge aspekte obnove teologije i Crkve. Riječ je o iznova zadobivenoj slobodi kršćanina, o otporu snagama koje ustrajavaju u autoritarizmu, o pojašnjenju mnogih kompromisnih izričaja Koncila, kao i o novom otkriću Pisma za kršćansku praksu i kršćanski angažman u javnosti. Iz tog će razloga za njegovo buduće stvaralaštvo biti važna njegova knjiga o Crkvi iz 1967. u kojoj na vrlo obuhvatnoj osnovi izrađuje svoju sliku Crkve, utemeljenu biblijski, povijesno kao i sustavno. Konačno podastire ekumensko-katoličko učenje o Crkvi, koje obuhvatno obrađuje aktualno stanje rasprave. Nije li sada konačno došlo vrijeme za odmor?

No, to se nije dogodilo, jer situacija u Crkvi postupno stagnira, a u Rimu iznova započinje proces samosputavanja, i to upravo u razdoblju globalnog buđenja, po prvi put i u Latinskoj Americi. Što predstavlja glavni razlog tog razočaravajućeg i prijetećeg razvoja? Kao temu rasprave, Küng 1970. podastire papinsko polaganje prava na nepogrešivost što mu Rimski kurija do danas nije oprostila. Uz sudjelovanje javnosti, na teološkoj i crkveno-političkoj razini sada započinju unutarnja sučeljavanja koja će trajati desetljećima. Unatoč tom odvratanju od istinskog teološkog rada, istodobno započinje i desetljeće vrlo intenzivnog istraživačkog rada. Nasuprot rastućoj nesigurnosti mnogih kršćana, Küng iz korijena želi obnoviti teološke temelje, iznova istaknuti Pismo, a vjeru pozvati na promišljanje sadašnjosti. Na taj način proširuje područje ekumensko-crkvene problematike, obnovljenom vjerničkom razumijevanju Isusa Krista pruža čvrst temelj, a zarad tog cilja će rekonstruirati novovjekovno pitanje o Bogu – kako s njegovim dramatičnim, spram religije blagonaklonim i spram religije neprijateljski nastrojenim raspravama o ateizmu i smislu života, teoriji i praksi, tako i s buđenjem emancipacijskih pokreta, koji do danas oblikuju naše mišljenje. Pored toga, u suradnji s pet univerzitetskih ekumenskih instituta, sudjeluje u izradi „Memoranduma o reformi i priznavanju crkvenih službi”, koji je do danas – premda službeno nije prihvaćen – sačuvao svoju valjanost. Küngova se ideja treba dosljedno potvrditi u obnovljenoj praksi.

No, svemu tome unatoč, u prvi plan izbija unutarcrkveno polariziranje. Ivan Pavao II. (1978-2005) započinje strog konzervativni kurs. Nazočan je strah od razvoja u nizozemskoj i latinoameričkoj Crkvi. Pod utjecajem Rima, njemački su biskupi već prije toga obznanili ozbiljne prigovore

protiv Küngove „kristologije odozdo” i njegova obnovljenog učenja o Bogu u pismima, kolokvijima i javnim obraćanjima.

Ponovna pojašnjenja uopće ne pomažu, jer Küng, unatoč posvemašnjoj spremnosti za razgovor, ne pristaje oslabiti temelje na koje obvezuje Pismo, a pogotovo ne od njih odustati. Svoju najdublju profesionalnu i životnu krizu doživljava kad Rim u prosincu 1979. u danima pred božićne blagdane zaključi oduzeti mu crkvenu dozvolu za poučavanje. Dramatični pokušaji posredovanja od strane unutarcrkvenih i drugih instanci ostaju bezuspješni, a poslije teških tjedana borbe sedam od dvanaest kolega s njegova fakulteta prelazi na stranu službene Crkve. Prisiljen okolnostima, na koncu napušta Teološki fakultet, ali kao „profesor teologije” zadržava zajedno s Institutom mjesto na Univerzitetu, a da ne pripada ni jednom fakultetu – to je bio pravni novitet u području visokog školstva.

No, dugoročno gledano, taj prijeteći rez za duboko pogođenog promeće se u početak novog i uspješnog teološkog puta. Njegova nepokolebljiva pozicija, koja se ravna prema Pismu i suvremenom horizontu vjere, tek ga sada u očima mnogih čini vjerodostojnim prvoborcem. Dvorane su ispunjenije nego bilo kad do tada. Njegova se europska i prekomorska predavačka putovanja nastavljaju. U svojoj knjizi o vječnom životu posvećuje se teološki i egzistencijalno važnom pitanju o „posljednjim stvarima” (smrti i vječnom životu) i na taj način zaključuje razdoblje sedamdesetih godina prošlog stoljeća.

Dosljedna usredotočenost na tematiku svjetskih religija njegov je novi rad činila sve intenzivnijim i plodonosnijim. Dakle, dogodila se velika promjena u području zanimanja i tema, ali ne lom, jer Küng već ranije pokazuje veliko zanimanje za druge, monoteističke kao i dalekoistočne religije, kako to potvrđuju njegova putovanja i mnogi pasusi u njegovim knjigama.

Desetljeće nakon toga, ta se tematika sada premješta u središte. Küng se prvo baca na raspoloživu znanstvenu literaturu o religijama i čita temeljne spise svjetskih religija. Od 1981. zajedno s religiolozima održava dijaloška predavanja o hinduizmu, budizmu i islamu, kasnije o kineskim religijama. Taj ga oblik predavanja izlaže izvanrednom pritisku, jer sada u roku od jednog tjedna mora javno i jednako tako kompetentno odgovoriti na dobro potkrijepljena pitanja otvorena od strane stručnjaka. Prvi pokušaj postaje golem i vrlo zapažen uspjeh, pa svoj Institut sustavno razvija u središte susretanja s drugim kulturama i religijama. Narednih se godina susreću i

stručnjaci za gospodarstvo i politiku, za istraživanje sukoba i pedagogiju. Za svoj novi cilj Küng ne preže ni od putovanja na druge kontinente, a od javnih zaklada traži financijsku podršku. No, najvažniji temelj za te aktivnosti ostat će studij i znanstveni rad za pisačim stolom. Samo između 1991. i 2004, pojavit će se tri velike monografije o monoteističkim religijama, važne monografije i knjige njegovih suradnika, a da pri tome ne spominjemo vrlo zahtjevne publikacije o drugim temama. Ono što napušta njegovu kuću, to je napisano tako da je uvijek znanstveno odgovorno i korektno, ali i razumljivo za široku čitalačku publiku. Čak niti godinama nakon što je proglašeno, njegovom isključenju [s Teološkog fakulteta] nije pošlo za rukom umanjiti Küngov utjecaj i ugled, vezati ga uz zablude ili prisiliti na odustajanje od razvijenih pozicija.

Nisu izostali ni novi razvoji povezani s dalekosežnim posljedicama. Kao i sedamdesetih godina prošlog stoljeća u slučaju teoloških pitanja, tako i u pitanjima o dijalogu između religija od 1989. započinje [razdoblje] produbljivanja. Pri UNESCO-u u Parizu Küng drži predavanje na temu „Nema svjetskog mira bez mira među religijama”, a predavanje o etičkim pitanjima u području ekonomije tijekom „World Economic Forum” u Davosu (Švicarska) 1990. Ta i druga programatska pitanja povezana su u malu knjigu čiji će naslov odrediti nadolazeće razdoblje: „Projekt svjetskog etosa” [„Projekt Weltethos”]. Jedan će velikodušni darovatelj 1995. omogućiti osnivanje „Zaklade za svjetski etos”, koja će Küngu nakon njegova umirovljenja (1996.) postati bazom za njegov rad. No, već 1993. (još jedan sretan slučaj) za „Parlament svjetskih religija” u Chicagu zajedno s pripadnicima drugih religija izrađuje Deklaraciju, koja će postati klasični tekst kasnijeg rada. Svoje temeljno programatsko usmjerenje projekt svjetskog etosa sada dobiva pomoću četiri upute, koje su zajedničke svim svjetskim religijama: zaštita života, pravednost, istinoljubivost i partnerstvo, sve četiri u onoj mjeri u kojoj uključuju zlatno pravilo.

Ovaj model osvjedočuje javnost. Iz njega proizlazi beskrajna djelatnost, koja tijekom konferencija, na izložbama i za vrijeme osobnih susreta, Künga dovodi u doticaj s predstavnicima velikih kultura i religija, svjetskog gospodarstva i svjetske politike. Ne treba zaboraviti veliki televizijski dokumentarac (ujedno multimedijalni projekt) „Potraga za tragovima” o svjetskim religijama u sedam dijelova, koji je između 1995. i 2000. od njega zahtijevao veliko zalaganje. Küng osmišljava koncept snimanja, s jednim suradnikom i televizijskim timom putuje po svim kontinentima, pomažući

u tome da materijal može biti korišten kako didaktički tako i pedagoški. Pri tome se uvijek iznova vraća svom pisaćem stolu; Tübingen ostaje središte njegove djelatnosti. U mnoštvu studija i publikacija projekt svjetskog etosa se – uz starije teme, koje se uvijek iznova vraćaju – detaljno razrađuje. Svoje temeljne ideje Küng i dalje lepezasto proširuje. Slijedi tema ljudskih dužnosti i dužnosti institucija, posredovanje tematike svjetskog etosa u škole, poticaji za etiku u području gospodarstva i politike sve do prijedloga za svjetski politički poredak sposoban za mir. Novo je i neočekivano veliko zanimanje na koje taj projekt, potaknut upravo od strane jednog teologa, nailazi izvan teoloških i crkvenih institucija. Svakog se časa projekt svjetskog etosa može etablirati i u drugim zemljama. Pored zaklade u Njemačkoj i Švicarskoj, inicijative za svjetski etos nastaju u Austriji, Češkoj i Mađarskoj, omdedavno u Kolumbiji i Meksiku; zaklade su planirane i u Brazilu i u Hrvatskoj. Intenzivni kontakti postoje s Egiptom, Sirijom i sultanatom Omanom.

Misaoni put dokumentiran u knjigama

Küngova biografija i njegov teološki razvoj uzajamno su usko povezani i dobro dokumentirani u njegovim publikacijama. Same knjige obuhvaćaju oko 15 000 stranica, ne ubrajajući u to članke i priloge². Njihovo proučavanje omogućuje nam bolji uvid u motive i sadržaje njegovog stvaralaštva. Kao što već rekoh, osobitu važnost ekumenizmu pridaje njegova disertacija o učenju o opravdanju K. Bartha („Opravdanje” [„Rechtfertigung”] 1957). Küng zaključuje da učenje o opravdanju ne razdvaja Katoličku i protestantske crkve. Već se u ranim svjedočanstvima Stare crkve može pronaći ono što je Luther kasnije iznova dozvao u našu svijest. Ta teza izaziva pozornost, ali se na katoličkoj strani o njoj raspravlja isključivo uz oprez i oklijevanje, jer se u to vrijeme sasvim općenito smatralo: Crkveni raskol bit će prevladan čim nas iznova ujedini učenje o opravdanju. Ta je mogućnost izazivala strah. Iz tog će razloga proći četrdeset i dvije godine dok konačno 1999. Küngov prodor ne bude potvrđen od strane „Zajedničke deklaracije o učenju o opravdanju”

² Kako je bibliografija Hansa Künga iznimno detaljno i pouzdano dokumentirana na web-stranici „Zaklade za svjetski etos” (pogledaj www.weltethos.org), u ovom su prilogu, kad je riječ o publikacijama, navedeni samo glavni naslovi i godina objavljivanja. Nadalje, mogle su biti spomenute samo najvažnije publikacije. Drugi naslovi i zgodimice vrlo složeno stvarno stanje bibliografije (nova izdanja i prijevodi na često više jezika, izdanja i zajednička izdanja zbornika i zbirki dokumenata) mogu se potražiti na spomenutoj web-stranici.

[„Gemeinsame Erklärung zur Lehre von der Rechtfertigung”] koja je usvojena u Augsburgu. Premda na taj skup nije pozvan, Küng se ne zaustavlja nego ispostavlja konkretna pojedinačna pitanja. U svojim pripremnim spisima za Koncil produbljuje i konkretizira ekumenske perspektive („Koncil i ponovno ujedinjenje” [„Konzil und Wiedervereinigung”] (1960), „Strukture Crkve” [„Strukturen der Kirche”] (1962) i druge publikacije).

Knjiga „Crkva” [„Die Kirche”] (1967), koja je postala klasik, propitiva stanje bogatih egzegetskih spoznaja i mnoge ekumenski osjetljive, još i danas kritičke tematske krugove. Ekumenizam se sada konačno udomačuje u katoličkom učenju o Crkvi. No, zbog sve većeg distanciranja od Koncila, ta se knjiga može čitati i kao protunacrt, jer dosljedno razvija višestruko domesticirane, kompromisima oslabljene početne nakane. Dakle, kako se tijekom narednih godina odnosi prema Koncilu? Zar nije konačno došlo vrijeme za poduzimanje konkretnih ekumenskih koraka? Među naknadno objavljenim publikacijama, važan je memorandum „Reforma i priznavanje crkvenih službi” [„Reform und Anerkennung kirchlicher Ämter”] (1973), koji je Küng izradio u suradnji s pet drugih univerzitetskih instituta. On upućuje na biblijski i sustavno utemeljen put prema razumijevanju službi u kojem se mogu susresti obje velike [kršćanske] konfesije na Zapadu. Iz tog vremena potječu i inicijative za ekumensko euharistijsko zajedništvo i za izbor biskupa, za dokidanje obveze celibata i za pripuštanje žena ređenju. Sve su to zahtjevi koji se danas pokazuju nužnijim nego bilo kad ranije, a o kojima se često razmatra kao da se o njima još nikad ništa nije čulo. U sklopu tog pokušaja ubrzavanja obnove, važnom postaje mala, ali s dalekosežnim posljedicama povezana knjiga „Nepogrešiv? Jedan upit” [„Unfehlbar? Eine Anfrage”] (1970) u kojoj Küng energično moli – to se može usporediti s parlamentarnim postavljanjem upita – za temeljito i uz to egzegetski održivo teološko utemeljenje papinskog polaganja prava na nepogrešivost. Protiv Künga se često upućivala tvrdnja da je pitanju nepogrešivosti dao preveliko značenje ili da nije razumio njegove istinske razloge. Pogrešno se vrednuje produbljena hermeneutička refleksija, ali se iz vida gubi i to da je Küng u svoju hermeneutiku već davno uključio pitanje interesa i moći, uspostavljanja zakona i ideološke kritike. Njegova intervencija živi od uvjerenja da ideologija „redovite” nepogrešivosti u biti čuva i legitimira trenutnu nepokretljivost crkvenog režima, to jest ono što se kroz duže vremensko razdoblje od strane svih biskupa naglašeno naviješta kao Božja volja ili istina, to se prema tom učenju ne može revidirati. U praksi se

to načelo izjednačuje s motom: „Temeljne promjene predstavljaju zlo.” U tragičnost novije katoličke crkvene povijesti spada to da K. Rahner u sklopu svog pogrešnog razumijevanja smisla crkvene vjere nikad nije prozreo tu povezanost, pa je svojim kolegama u tom pitanju uskratio suglasnost. Rim mu je za to zahvalan.

Kao što već rekoh, sedamdesete godine prošlog stoljeća obilježene su središnjim pitanjima o Isusu Kristu i o Bogu. Promotrena pažljivije, pokazuju se važnijim od pitanja o Crkvi. Godine 1970. Küng objavljuje svoju možda najtežu i najsloženiju knjigu. Ona se hvata u koštac sa slikom Krista i promišljanjem o Kristu jednog zasigurno velikog filozofa novog vijeka. U toj je monografiji riječ o F. W. Hegelu („Božje utjelovljenje” [„Menschewerdung Gottes”] 1970). Rukopis je dugo godina gotovo završen ležao na pisaćem stolu. Küng je već 1964. privremeno završio jedan opsežan rukopis, koji Hegelovu sliku Krista analizira iz perspektive klasične kristologije, kakva se razvila u okviru Stare crkve, definirala na velikim koncilima 4. i 5. stoljeća, uvijek se iznova razvijala u pojedinostima, ali u svojoj biti ostajala nepromijenjena. Je li Hegel uz pomoć svoje spekulativne snage tom učenju o Kristu pružio njegov konačni oblik, dakle je li za novovjekovno mišljenje mjerodavno izložio kako danas možemo i moramo misliti Božje utjelovljenje? Knjiga je vrlo dramatična. Ne slijedi isključivo razvoj samog Hegelovog mišljenja nego i sve ogranke te dijalektičke metode, koja u taj proces uključuje čak i povijest čovječanstva. Bog preko utjelovljenja stupa u povijest, ostvaruje se Božja povijesnost.

Dakako, tu bogatu rekonstrukciju Küng stvara da bi u posljednjem dijelu knjige ukazao na granice takvog mišljenja. Koliko god bila genijalna i koliko god bila privlačna, Hegelovu konstrukciju Küng u biti smatra stranputicom, u svakom slučaju nadmašenom. Ne izriče naprosto tvrdnju da je taj idealistički i u tradiciji vrlo duboko ukorijenjen koncept pogrešan. Onaj tko želi slijediti Hegela, neka se tog poduhvata slobodno lati (uz pretpostavku da ga je razumio).

No, Küng pronalazi dvije prijelomne linije. Prva linija prolazi između te idealističke misaone zgrade, koja je duhovno vrlo srodna helenističkoj, na jednoj strani i biblijski formulirane slike Krista na drugoj strani. Pod tim se misli na sliku Isusa, Krista vjere, kakva se danas nadaje iz studija Pisma, koji ozbiljno uvažava neoborive egzegetske spoznaje iz prošlog stoljeća. Druga prijelomna linija prolazi između tog idealističkog, u biti

nadpovijesnog mišljenja klasično novog vijeka, koje se napaja iz svojih grčko-metafizičkih korijena, na jednoj strani i epohe koja je tu metafiziku izgubila iz vida i istinu iznova pronalazi u neposrednoj zbilji, koja se u cijelosti može razumjeti povijesno i iskustveno, putem susreta i odnosa. Ta knjiga možda omogućuje razabrati bolje od mnogih drugih kojim se to nutarnjim (vrlo „evanđeoskim”) misaonim poticajima napaja Küngov rad, koliko se mnogo sučeljava sa svojom vlastitom sadašnjošću i zašto se službena Crkva, pozvana na započinjanje drugačijeg mišljenja, toliko muči s njegovim preporukama.

No, Küng je sada na sebe preuzeo hipoteku koju će morati što prije isplatiti. Unjegovom okruženju nitko ne zna koliko će još trebati napregnuti svoju radnu snagu, no izgleda da će mu to poći za rukom. Probija se kroz vrlo nagomilan egzegetski materijal o Isusu. Pitanje o Kristu sučeljava ga dosljedno sa suvremenim pitanjima o kršćanskoj vjeri, pa razvija, posve u smislu „kristologije odozdo”, suvremeno razumljivu i uvjerljivu sliku o Isusu. Njezine su povijesne pretpostavke povijesno utemeljene, poštuju formu i zakone pripovijedanja. Küng razvija poticaje za kojima još uvijek ne možemo posegnuti u jeziku ispovijedanja vjere bez intelektualnih devijacija. Knjiga nosi jednostavan naslov „Biti kršćanin” [„Christ sein”] (1974). Ljudima je razumljiva i postaje bestseller, jer Küng pripovijest o Isusu (poruku, djelovanje, smrt i uskrsnuće) smješta u napete strukture onodobnih i suvremenih konteksta. Niti poriče božansku dimenziju kršćanske poruke niti zabacuje ontološko promišljanje, ali ustrajava na tome da se Isusa ne može naprosto i nediferencirano označiti „Bogom” ili bićem, koje je postojalo prije vremena. Uvjeren je u to da njegova misaona ponuda vjeru u Isusa niti razvodnjava niti banalizira nego produbljuje i pruža joj nove izazove. Za Künga su neupitne Isusova neusporedivost i njegova posebna osobnost među utemeljiteljima religija. Po njemu je to tvrdnja, koja se povijesno može razumjeti i potvrditi, a ne tvrdnja prihvaćena u vjeri, čije bi se značenje danas teško moglo posredovati.

Da pitanje o Kristu neće moći ostaviti po strani komplementarno pitanje o Bogu, to je postalo jasno na koncu knjige „Biti kršćanin”. Dakle, mora uslijediti drugi, jednako tako velik i zahtjevan rad. Nakon četiri godine iznova mukotrpnog rada, slijedi „Postoji li Bog?” [„Existiert Gott?”] (1978)³. U njoj se korak po korak obrađuje i analizira novovjekovna povijest

³ Dostupno na hrvatskom: Hans Küng, *Postoji li Bog? – Odgovor na pitanje o Bogu u novom vijeku*, Ex libris, Rijeka 2006. (nap. prev.)

mišljenja o pitanju Boga, ponekad uz posezanje za ranijim istraživanjem, umnogome uz pomoć novih analiza i koncepcija.

Upravo će sučeljavanje s velikim koncepcijama kritike religije (Feuerbach, Marx, Nietzsche i Freud, pozitivizam i drugi pristupi) pokazati: Boga se ne može niti dokazati niti opovrgnuti. On se i ne treba dokazivati ili opovrgavati, jer neposredno upućuje na pitanje vjere, to znači temeljnog povjerenja, koje otvara najunutarniju slobodu i samo se polazeći od nje može ozbiljiti. Küng govori o unutarnjoj racionalnosti, koja se ne podudara s racionalnošću prirodoznanstveno-mentalnog računanja. Moglo bi se govoriti i o unutarnjem i vrlo senzibilnom osluškivanju i razumijevanju u kojem se čovjekovom srcu otvara zbilja (u tom promišljanju Pascalovi „razlozi srca” nemaju slučajno važnu ulogu). Na taj način ta knjiga o Bogu istodobno oblikuje obuhvatnu kritiku moderne, tehničke i interesom za moć sužene racionalnosti, koja je izazvala vrlo mnogo nesreća i koju je javnom ruglu izvrgla frankfurtska škola. Ona ujedno predstavlja veliki pledoaje za pomirenje vjere i razuma, koje se odnedavno iznova nalazi u središtu zanimanja. Kao dosljedan nastavak knjige o Bogu, knjiga „Vječni život?” [„Ewiges Leben?”] (1982) govori potom o važnoj posljedici tog mišljenja nošenog povjerenjem. To je posve razumno povjerenje, dakle osluškujće i razumijevajuće otkriće da s našom smrću sve nije gotovo nego da – govorom vjere kazano – padamo u Božje ruke, kao smrtnici bivamo prihvaćeni u Božje sjećanje.

Tom knjigom Küng zaključuje razdoblje sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Zajedno s knjigama „Biti kršćanin” i „Postoji li Bog?”, to djelo razumijeva kao posljednju knjigu trilogije. Osvrćući se unatrag, može se kazati i ovo: Knjigom „Crkva” i tom trilogijom tematizirana su središnja pitanja suvremene kršćanske egzistencije – pri čemu su ostavljena po strani nanovo otvorena pitanja, koja nam postavljaju druge religije u razdoblju rastuće pokretljivosti, migracija i kulturne globalizacije. O njima će biti riječi u drugoj polovici – tako da kažemo – života ovog teologa.

Küngovo novo usmjerenje osamdesetih godina prošlog stoljeća odrazilo se i u intenzivnoj autorskoj djelatnosti. Je li se sada prisilno oprostio od teologije i hoće li se sada baviti isključivo još religiologijom? Neki od toga strahuju, no taj se okret ne može dogoditi tako jednostavno. Sigurno je da se Küng sada mnogo intenzivnije okreće prema vani. U sklopu „Studium Generale” Sveučilišta u Tübingenu zajedno s Walterom Jansom postaje vrlo poznat. Promatrano iz perspektive organizacije znanstvenog istraživanja, više se okreće svijetu i sekularnom mišljenju. No, to tumačenje zavarava.

Nema sumnje u to da postaje majstorom dijaloga, konkretno: dijaloških predavanja. Kao tema rasprave pojavljuju se novovjekovni mislioci, pjesnici i glazbenici. Govori (zajedno s W. Jensom) o Pascalu, Gryphiusu, Hölderlinu, Novalisu, Kierkegaardu, Dostojevskom i Kafki („Pjesništvo i religija” [„Dichtung und Religion”] 1988), o Thomasu Mannu, Hermannu Hesseu i Heinrichu Bölu („Branitelji ljudskosti” [„Anwälte der Humanität”] 1989), također zajedno s W. Jensom o Mozartu, Wagneru i Bruckneru („Glazba i religija” [„Musik und Religion”] 2005), u jednoj provokativnoj knjizi također i o pitanju umiranja („Umrijeti na čovjeka dostojan način” [„Menschenwürdig sterben”] 1996). Na to se nadovezuje manja knjiga o važnim teolozima („Veliki kršćanski mislioci” [„Grosse christliche Denker”] 1994), mala povijest Crkve („Mala povijest Katoličke crkve” [„Kleine Geschichte der katholischen Kirche”] 2001)⁴ i relativno kasno vrlo zapaženo djelo o odnosu teologije i prirodne znanosti („Početak svih stvari” [„Der Anfang aller Dinge”] 2005).

No, pri tom okretu prema vani uopće ne napušta teologiju. Naprotiv, svoj teološki oblik mišljenja nosi u javnost, upuštajući se u plodonosno sučeljavanje s kulturom i njezinim velikim postignućima. Teologiju iznova čini istinskim partnerom u razgovoru, koji istinski sluša i sebe istinski priopćuje. Učinci tog – u cijelosti teološkog – stila mišljenja još se ne mogu procijeniti. U ovaj ćemo okvir dometnuti samo još teološko-književno djelo njegovog učenika K.-J. Kuschela da bismo uvidjeli bogatstvo moguće obnove.

Slično se događa s okretanjem prema drugim religijama, koje od 1980. obilježava nadolazeća desetljeća. Predstavlja li to okret prema religioziji? Nema sumnje da religiozološka djela i saznanja sada snažno stupaju u prvi plan kao radni materijal, ali se u biti uvijek iznova provlači teološka problematika, potraga za istinom. Dijaloška predavanja obilježava upravo to da religiozolozi zauzimaju poziciju nasuprot teologa, izazivaju ga i pri tome prisiljavaju da uči posredovati između religija i oblikovati nove pozicije. Küng ne napušta teologiju nego njezinu ograničenost na kršćanske tradicije. Na taj način nastaje otvorena teologija religija. Takav meta-ekumenizam dokazuje se primjerenim i time što će proširiti (kulturnu i religijsku) osnovu pitanja o istini. On započinje ekumenizam religija, i to ne usmjeren na kritiku ili štetu neke pojedine svjetske religije nego usmjeren prema njihovom razumijevanju i poštovanju, ali i proširivanju vlastitog religijskog horizonta, jer nijedna religija nije otok.

⁴ Dostupno na hrvatskom: Hans Küng, *Katolička crkva – kratka povijest*, Alfa, Zagreb 2009. (nap. prev.)

U dvije knjige Küng dokumentira već spomenuti dijalog i rezultate svojih prvih sučeljavanja s religijama. To su „Kršćanstvo i svjetske religije” [„Christentum und Weltreligionen”] (o islamu, hinduizmu i budizmu, 1984) i „Kršćanstvo i kineske religije” [„Christentum und Chinesische Religion”] (1988). Kristalizira se nova dinamika mišljenja, jer se tijekom tih susreta i u obliku globalne razmjene iskustava pročišćavaju Küngova vlastita uvjerenja. Kao i do sada, ona se, u sebi i smještena u svoje kontekste, očituju u vrlo teološkim tekstovima o Bogu, spasenju, ljudskom usudu, otkupljenju i oslobođenju, istini i dobroti, porijeklu i cilju čovječanstva. Što se tiče stila argumentacije i predstavljanja, na vidjelo izlaze uvijek kao osobno zajamčene postavke i ocjene, do kojih Küng dolazi istraživanjem nepoznatih dokumenata i fenomena. Djelujući povratno na zbiljski postojeće kršćanstvo, taj stil mišljenja i pojašnjavanja u redovitom slijedu polučuje manje studije i prikaze kao što su „Sačuvati nadu” [„Die Hoffnung bewahren”] (1990) ili „Vjerovanje” [„Credo”] (1992). Kontakt sa svojom vlastitom Crkvom i kršćanskom tradicijom Küng ne gubi ni sada.

No, njegovo glavno zanimanje neprestano ostaje izmjenično djelovanje neprestane razmjene – između teologije i kulture, između kršćanstva i drugih religija. Uslijed dramatičnih promjena u svjetskoj politici od 1990, pokreće istraživački projekt „Suvremena religijska situacija”. Taj moto predstavlja horizont i želju za pojašnjavanjem u brojnim člancima i detaljnim analizama, ali i u sveukupno tri temeljna djela, koja sada nastaju u vremenski nešto dužem slijedu. Riječ je o „Židovstvu” [„Das Judentum”] (1991), „Kršćanstvu” [„Christentum”] (1994) i o Islamu [„Islam”] (2004). Sve te monografije slijede istu metodu, koju je Küng otkrio već sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Naziva je „analizom paradigmi”.

U svakoj religiji prvo proučava temelj, koji razvija trajnu normativnu snagu, koji opstaje kroz sva razdoblja i prema kojem se ta religija uvijek iznova mjeri. No, potom izdvaja epohalne promjene, koje zatičemo u svim religijama i koje uzrokuju niz pojavnih oblika. Prošla paradigma često nastavlja postojati. U slučaju kršćanstva misli se na stari vijek, srednji vijek i novi vijek, koji se mogu odnositi na pojavne oblike pravoslavne, rimokatoličke i protestantske crkve (usporedi knjige „Teologija – kuda?” [„Theologie – wohin?”, 1984] i „Nova paradigma teologije” [„Das neue Paradigma von Theologie”, 1986], koje su objavili H. Küng i D. Tracy). U svim je religijama uspješan pri toj potrazi i uvijek iznova oblikuje jasan dijagram, koji pruža bitni pregled. Ta metoda tipiziranja i sistematiziranja

omogućuje uzajamno razlikovanje dubinske strukture dotične epohe i različite epohe neke religije. One postaju povijesno raspoznatljive, pa postaje lakše uspoređivati epohe jedne religije s odgovarajućim epohama drugih religija – a ne primjerice srednjovjekovnu paradigmatu islama s modernim razdobljem kršćanstva, obilježenim prosvjetiteljstvom, nego srednjovjekovni islam sa srednjovjekovnim kršćanstvom. Na taj način postaje moguća povijesna pravednost.

To razdoblje religijskih studija i religijskog dijaloga neprekidno se proteže sve do nedavno. No, kao što rekoh, 1989. dolazi do kvalitativnog produbljenja. Kao u konveksnoj leći, pogled se usmjerava na središnji aspekt: Küng piše malu knjigu „Projekt svjetskog etosa” [„Projekt Weltethos”, 1990]⁵, posvećujući se na taj način projektu, koji će uskoro pružiti važan prilog razvoju čovječanstva. Oslanjajući se na svoju intuiciju, Küng je i prije često predan onome što je upravo potrebno. Dugo prije nego što se govori o renesansi religija, naslućuje njihov svjetskopolitički trenutak. Sučelice trenutnoj svjetskoj situaciji s njezinim prijetećim globalnim učincima, svjetske religije i njihova suradnja neočekivano stječu eminentno političko značenje. Uspjeh njegove ideje potvrđuje da je bio u pravu, a tekst, koji je u međuvremenu postao klasikom, postiže svjetske učinke s dalekosežnim posljedicama. Zahvaljujući Küngovom pripremnom radu i uz pomoć jedne međureligijske radne skupine, nastaje „Deklaracija o svjetskom etosu” [„Erklärung zum Weltethos”]⁶, koju je 1993. usvojio „Parlament svjetskih religija” u Chicagu. Ta Deklaracija na začuđujuće jasan način pokazuje koliko daleko doseže konsenzus svjetskih religija o suvremenim pitanjima, koja se tiču preživljavanja čovječanstva. Riječ je o – izraženo s pomoću modernih pojmova – o ljudskosti (zlatno pravilo), nenasilju, pravednosti, istinoljubivosti i ravnopravnosti. Samo se uz njihovu pomoć možemo približiti svjetskom društvu ustrojenom na ljudski način i svjetskom miru.

Na taj način Deklaracija iz Chicaga upućuje na „postojanje zajedničkih temeljnih vrijednosti”, na „temeljni konsenzus s obzirom na obvezujuće norme, neopoziva mjerila i temeljne moralne stavove”, koji u religijama već dugo žive. Na svekoliko iznenađenje, u svim se religijama kao zajedničko dobro ne raskriva samo zlatno pravilo nego i takozvane četiri upute, koje se na začuđujuće lagan način mogu prevesti u sadašnjost. Iz (1) zabrane

⁵ Dostupno na hrvatskom: Hans Küng, *Projekt svjetski etos*, Velika Gorica, Miob 2003. (nap. prev.)

⁶ Dostupno na hrvatskom: http://classic.weltethos.org/pdf_decl/Decl_croatian.pdf (nap. prev.)

ubijanja može se izvesti nenasilje i strahopoštovanje pred svakim životom, iz (2) zabrane krađe mogu se razviti moderni zahtjevi za solidarnošću i socijalnom pravednošću. Zabrana laganja (3) u suvremenom svijetu medija postaje nužna za nov način u smislu neprihvatanja manipulacije i korupcije, a mostove prema kulturi tolerancije i istinoljubivosti naprosto treba izgraditi. Neke će u konačnici iznenaditi koliko se dugo tomu podrugljivo smijuckalo. Zabrana seksualne nevjernosti (4) povezana je s vrlo modernim zahtjevima za kulturom ravnopravnosti i partnerstva, ali i s dužnošću vjernosti i njegovanja djece, starih i slabih. A (5) zlatno pravilo se pokazuje načelom ljudskosti, koje povezuje sve upute, a čije značenje nije sporno niti u sekularnom mišljenju.

Uopće nije sporno da se taj etos, umnogome prihvaćen i življen u religijama i preuzet u stavovima ljudi, može utemeljiti i razumijevati također i sekularno. Zato je suradnja religija s nereligioznim svjetonazorima onoliko dobrodošla koliko se smjera sekularnom učinku. Dakako, smjer proboja tih izjava ne smije se izokrenuti. U njima se religije ne reduciraju na pet parola i ne umanjuju na moralne institucije. Naprotiv, pokazuje se da su te kulturno snažne upute nošene izvanrednom religioznom energijom i da religije mogu mobilizirati oblikovanje svijeta. Upravo zato što podsjećaju na transcendentnu zbilju i omogućuju samotranscendiranje, svjetske religije predstavljaju najvažnije zastupnike morala na svijetu.

Küng rijetko napušta područje zanimanja čiji je registar nekad izradio. Na svim područjima zadržava inicijativu. No, unatoč tom višeslojnom koncertu, koji se još uvijek čuje, vođen nadahnućem tog novog misaonog svijeta, njegovo se zanimanje sada usredotočuje na jednu jedinu točku u kojoj se sastaju velika svjetska politička, socijalna, gospodarska i kulturna pitanja. Tako njegov rad dovodi do posve nove raznolikosti kako to pokazuju različiti naslovi njegovih publikacija. Spomenut ćemo vrlo sažeto tri skupine:

(1) Kao i do sada, unaprjeđuje se studij i intenzivno poznavanje svjetskih religija. U to spada – pored monografija o kršćanstvu, židovstvu i islamu – Küngov multimedijalni projekt „Potraga za tragovima. Svjetske religije na putu” [„Spurensuche. Die Weltreligionen auf dem Weg”] (1999), koji se može uvesti u škole i daljnje obrazovanje. Važni su opsežni radovi suradnika uposlenih u Zakladi za svjetski etos, između ostalog, o tri monoteističke svjetske religije i o hinduizmu, K.-J. Kuschela (između ostalog, „Spor oko Abrahama” [„Streit um Abraham”] 1994, „Od sporenja k natjecanja svjetskih

religija” [„Vom Streit zum Wettstreit der Religionen”] 1998, „Židovi – kršćani – muslimani” [„Juden – Christen – Muslime”, 2007] i S. Schlensoga („Hinduizam” [„Hinduismus”] 2006). Na to se nadovezuju brojne studije i zbornici o svjetskim religijama, etičkom odgoju i obrazovanju mladih, kao i o etičkim pitanjima u društvu, gospodarstvu i politici. Zahvaljujući materijalima za nastavu S. Schlensoga i W. Langea („Svjetski etos u školi” [„Weltethos in der Schule”] 2007), za nastavu o svjetskom etosu postoji zbirka materijala od velike pomoći. Kao i na obuhvatnoj bibliografiji o pitanju svjetskog etosa, tu se pokazuje i to kako Küngov rad postupno preuzimaju drugi, dakle kako nastavlja živjeti.

(2) Ideja svjetskog etosa mora se unijeti u sektore koji određuju globalizirani svijet i u oblikovanja svijeta: u znanost, gospodarstvo i politiku, kao i u javni moral. O tome primjerice govore zbornici „Znanost i svjetski etos” [„Wissenschaft und Weltethos”] (1998), „Globalno poduzetništvo – globalni etos” [„Globale Unternehmen – globales Ethos”] (2001), kao i „Čemu svjetski etos?” [„Wozu Weltethos?”] (2002 i 2006), ali i Küngov sveobuhvatni rad „Svjetski etos za svjetsku politiku i svjetsko gospodarstvo” [„Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft”] (1997) u kojem proširuje i produbljuje Deklaraciju o svjetskom etosu. Na intenzivnoj suradnji s trećim osobama, počivaju „Poziv našim vodećim institucijama” [„Aufruf an unsere führenden Institutionen”] Parlamenta svjetskih religija u Kapstadtu 1999, koji je nastao uz Küngovu mjerodavnu suradnju, kao i „Opća deklaracija o ljudskim dužnostima” [„Allgemeine Erklärung der Menschenpflichten”] (1998), koju je objavio H. Schmidt.

(3) Nadahnut temeljnim idejama svjetskog etosa, manifest „Mostovi u budućnost. Inicijativa” [„Brücken in die Zukunft. Eine Initiative”] (2001), koji je nastao na poticaj Kofija Anana i uz suradnju H. Künnga, pokazuje koje vanjske posljedice angažmana oko svjetskog etosa mogu saznati. U njemu je konačno poduzet korak od teorijskog razrađivanja prema praktičnom oblikovanju političke zbilje.

Dakle, religije (i teologija) za Künnga predstavljaju eminentno političke i kulturno istaknute stvari. U sebi ne nose samo veliki potencijal nasilja nego i moćne snage za oblikovanje ljudskog suživota, za mir i pomirenje. Dakle, u projektu svjetskog etosa se ne najavljuje samodopadno bavljenje religijama nego briga za budućnost svijeta koji se – u vojnom, socijalnom i političkom pogledu – etički raspada. To je pozadina programa čiju je nužnost Küng otkrio koncem hladnog rata (1945-1990) i koji se nakon 11.

rujna 2001. još energičnije razvija. Dijalog religija je prijeko potreban jer se čovječanstvo sučelice prijetećoj budućnosti mora sporazumjeti oko svjetskog etosa. Svjetski etos (global ethic) ne podrazumijeva teorijski razvijenu etiku (ethics) nego cjelokupnost „obvezujućih vrijednosti, neopozivih mjerila i temeljnih moralnih stavova” koje već danas živi, ili makar priznaje, nebrojeno mnoštvo ljudi.

Središnje ideje u teologiji Hansa Künga

Raznovrsnost i složenost tema omogućuje gotovo zaboraviti da se iza tog djela nalazi jedna jedina osoba. Što to ona zapravo hoće? Iz tog su razloga za razumijevanje i tumačenje Küngovog života i djela važna njegova „Sjećanja”. U međuvremenu su objavljena dva sveska: „Izborena sloboda” [„Erkämpfte Freiheit”] (2002) i „Osporena istina” [„Umstrittene Wahrheit”] (2007). U duhu tih „Sjećanja”, Küngovo bi se djelovanje moglo podijeliti na dva stvaralačka razdoblja, koja jedno od drugog razdvaja veliki sukob s Rimom. Dublji uvid omogućuje podjelu na četiri razdoblja.

Svako razdoblje pokreće novi poticaj, koji se može nadovezati na onaj raniji. Dakle, početak novog razdoblja ne znači nužno kraj onog prošlog. To se prije svega odnosi na treće i četvrto razdoblje. No, to ćemo razmotriti posebno. S njemačkim nacionalsocijalizmom pred očima, taj se Švicarac već za svoje mladosti jako zanima za društvene i svjetskopolitičke odnose. Studij u svjetskoj metropoli Rimu podario je i njegovom je teološkom promišljanju zauvijek svjetski horizont. Ta pozadina obilježava njegov teološki rad sve do danas.

Prvo razdoblje (od 1957): Ekumenski obnovljena Crkva

Ovo je razdoblje⁷ obilježeno unutarcrkvenim ekumenizmom, koji po njemu započinje s reformom Katoličke crkve sukladno Pismu. Od Karla Bartha i protestantske egzegeze uči ozbiljno uvažavati Pismo kao izvor kršćanskog identiteta, pa vlastitu tradiciju iznova čitati u njegovom horizontu. Poticaji Drugog vatikanskog koncila (1962-1965) ovjeravaju ekumenske ciljeve za kojima teži od svoje doktorske radnje. Iz tog razloga na

⁷ Ni jednom stvaralačkom razdoblju nije određen završetak jer Küng nikad nije revidirao ranije koncepcije nego ih je prihvatio u kasnije. Iz tog se razloga može govoriti o preprestanom proširivanju granica, koje uzrokuju veću složenost njegovog mišljenja.

području katoličke teologije prvi podastire obuhvatno učenje o Crkvi, koje je dosljedno nadahnuto Pismom. Crkvu poglavito smatra Božjim narodom sazvanim od Boga. Taj naziv postaje njegov program. Pri tome Crkva uvijek ostaje provizorij. Ona ne djeluje niti iz sebe niti za sebe nego mora nasljedovati Isusovu poruku i stvar, podvrgavajući se Božjem kraljevstvu.

Na sva institucionalna pitanja, koja su u Katoličkoj crkvi u znatnoj mjeri razvila vlastitu zakonitost i vlastitu dinamiku, mora se odgovarati polazeći od tog cilja. Ekumenski osjetljive i uskoro prijeporne teme su odnos Pisma i Tradicije, pitanje utemeljenja Crkve, značenje i tumačenje euharistije, nova svijest o svećeništvu i hijerarhiji, o papinstvu i rimskom centralizmu, o povijesti krivnje Katoličke crkve spram heretika i židova. Na to se uskoro nadovezuje zahtjev za uzajamnim priznavanjem crkvenih službi, ekumensko euharistijsko zajedništvo, uvođenje demokratskih elemenata (narочito izbor biskupa), ređenje žena i dokidanje celibata. Ni jedna od tih želja do danas nije ispunjena na zadovoljavajući način.

Naočigled unutarcrkvene stagnacije, opća rasprava ta reformska pitanja sužava poglavito na sekundarne probleme, kakvo je primjerice rimsko polaganje prava na nepogrešivost. Ne zamjećuju se nažalost metodološki razlozi i konzekvence, koje za kršćansku teologiju i kritiku Crkve proizlaze iz Küngovih intervencija. To pokazuje gore spomenuta monografija o Hegelu, koja je, između ostalog, važna zbog tih metodoloških pojašnjenja. Grčka metafizika (od Platona do idealizma) misli u biti nepovijesno, zanemarujući značenje sjećanja i pripovijedanja, pa zbog toga ne može na primjeren način izraziti Isusovu stvar. Klasična, metafizički obojena kristologija ne niječe se naprosto, ali Küng relativizira njezino helenističko-metafizičko obličje, otvarajući za biblijsko isповijedanje Krista novi prostor. Budući da se crkveno učiteljstvo s tom vremenski relativiziranom kristologijom bez zadržke i autoritarno poistovjećuje, Küng istodobno utire put za sustavno-kritičku hermeneutiku, koja se načelno razlikuje od ustaljene hermeneutike ekumenizma, koja sve pomiruje i tako postaje neučinkovita. Njezine su se posljedice trebale zamijetiti već u raspravi o nepogrešivosti.

Drugo razdoblje (od 1970): Govor kršćanske vjere otvoren svijetu

Novo pojašnjenje pružaju spomenute knjige o kršćanskoj egzistenciji i vjeri u Boga. Poučen svojom studijom o Hegelu, Božju istinu i volju Küng svjesno premješta ne u ontološki sustav božanske i ljudske „naravi“.

Bog je neposredno nazočan u Isusovom naviještanju, djelovanju i usudu. Dakle, njegova kristologija u biti može preuzeti važne tradicionalne formulacije, ali u novoj neposrednosti Küng te formulacije tumači polazeći od događaja Isusa. To zahtijeva opreznu rekonstrukciju Isusovog lika na temelju biblijskih izvora, dakle uvijek i na temelju bogatog materijala, koji je iznjedrila znanstvena egzegeza posljednjih desetljeća. Pored E. Schillebeeckxa, u katoličkom je prostoru taj posao u tom opsegu i s tom sustavnom namjerom po prvi put poduzeo Küng. Dakle, vjeru u Isusa posreduje ne metafizički nego narativno. Na taj način doseže suvremene ljude i pruža važne poticaje vjeronauku, katehezi i naviještanju. Kršćani, znatiželjnici i učenici dobivaju odgovor na ključno pitanje o tome što to danas čini kršćansku egzistenciju: „Ono distinktivno kršćansko, to je sam Isus Krist.” Teološki bi se moglo govoriti i o ponovnom pronalaženju istinski ljudskog Isusa, kojeg kršćani priznaju svojim Kristom. O tom bi se Isusu s nekršćanima moglo govoriti otvoreno i iskreno, a da se ne napusti niti jedan jedini sadržaj vlastite kršćanske vjere. Prevladava se stara nesposobnost priopćavanja. Kasnija knjiga „Vjerovanje” za to će pružiti novi dokaz.

No, borba za to otvaranje još nije privedena kraju, jer otuđenje naše kulture od njezinih religijskih korijena seže duboko. Pored slike o Isusu, tema rasprave je i slika Boga. Iz tog razloga u drugoj velikoj monografiji Küng rekonstruira pitanje o Bogu. U njemu pronalazi prijeporno, ali napeto i presudno pitanje novog vijeka, koje se ne može ostaviti po strani. Analizira povijest mišljenja novog vijeka (između ostalog Descartesa, Pascala, Hegela, Kierkegaarda, Feuerbacha, Marxa i Freuda), a Nietzscheov nihilizam predstavlja kao najveći izazov na koji treba odgovoriti. Kao što je rečeno, Boga se doduše ne može dokazati, pa vjera u Boga uvijek ostaje izložena prijatnijem očaja i opovrgavanja. No, temeljno povjerenje u zbilju omogućuje razumjeti bezuvjetno povjerenje u Boga pri narednom koraku kao odluku, koja je u cijelosti smislena, u cijelosti razborita i u sebi dosljedna. Iznova je riječ o tome da se povjerimo elementarnoj racionalnosti, koja prebiva u nutrini, a koju nazivamo vjerom. Promatrajući unatrag, postaje jasno: Te dvije knjige samo što ne čine cjelinu. Nadopunjuju se i jedna drugu pojašnjavaju, i jedna i druga žive od tog nutarnje razumijevajućeg uma na temelju kojeg se može kritizirati tehnička racionalnost novog vijeka i pronaći novi pristup sadašnjosti. To razlikovanje crkvena hijerarhija možda nikad i nije mogla prihvatiti, jer joj je još uvijek previše stalo do racionalno

nepobitnih dokaza njezinih vlastitih „istina” i njezinog ekskluzivnog polaganja prava na istinu.

Iz tog je razloga uznemirujući uspjeh tih knjiga i njihove posljedice za rimski sustav morao dovesti i do njezove reakcije, koja Künga kao teologa bezuspješno pokušava diskriminirati sve do danas. Da Küng do danas niti jedne jedine minute nije pomišljao na istup iz Katoličke crkve, to svjedoči o unutarnjoj konzistentnosti te koncepcije. Onaj tko zbog te hijerarhije nije katolik, taj zbog nje neće niti istupiti iz te Crkve.

Treće razdoblje (od 1980): Otkriće svjetskih religija

Küng se već za vrijeme Koncila zalaže za rehabilitiranje židovstva i postavlja pitanje o značenju svjetskih religija⁸. Kasnije će – ograđujući se od K. Bartha – pored unutarcrkvenog ekumenizma zahtijevati i ekumenizam svjetskih religija. Za njega to proizlazi iz njegovog biblijsko-narativnog i ujedno sustavno reflektiranog pristupa: Ideja o nadmoći kršćanstva mora se relativizirati. Küngu se sada pred očima pomalja predodžba teologije, koja će omogućiti iskren pogled na druge religije, a da se time ne zapadne u relativizam, jer se one po cijelom svijetu raskrivaju kao mjesta vrlo raznolikog, uvijek konkretnog i često zajedničarskog iskustva Boga. Iz tog se razloga Küng upušta u konkretan, stručan i za rasprave otvoren razgovor, koji pretpostavlja poznavanje drugih religija. Taj razgovor od 1980. postaje sve temeljitiji.

Taj novi pristup za Künga predstavlja ujedno i test za temelje njegove dosadašnje teologije. Promatrajući unatrag, pokazuje se da je taj eksperiment polučio uspjeh, jer se njegova teologija, koja se ravna prema Pismu i suvremenom iskustvu, i tada pokazala održivom, dakle izdržala je podizanje mostova prema drugim sustavima smisla. Kao i do sada, s jedne se strane može pozivati na Isusa iz Nazareta, a njegovu jedinstvenu povijest i poruku uspješno iskušavati tijekom razgovora o religijama. U to spada Isusovo nastanjenje u Bogu, njegova solidarnost s bližnjima utemeljena u Bogu i s njom povezan neuspjeh podnesen zbog ljudi. S druge strane vjeru u Boga razumijeva kao radikalno povjerenje u posljednju i neizrecivu instancu, koja ljudima daruje njihovo dostojanstvo, iznutra povezuje i u konačnici relativizira svekoliku zemaljsku zbilju. A ono što treba iznova naučiti, to

⁸ Usp. H. Küng, *Christenheit als Minderheit. Die Kirche unter den Weltreligionen* (1965), u: J. Neuner (ur.), *Christian Revelation and World Religions. The World Religions in God's Plan of Salvation*, str. 25-66.

je činjenica da svjedočanstva o takvoj vjeri postoje i izvan kršćanstva. S tim uvjerenjem Küng započinje međureligijski razgovor. Ne prakticira ga niti empirijski prema mjerilima neke ravnodušne fenomenologije niti sa stajališta nekog nadmoćnog kršćanstva. Taj razgovor započinje kao angažirani kršćanin, koji izvještava o svom iskustvu vjere i koji je spreman na samokritiku sa željom da ono drugačije u drugim religijama primi k znanju. U taj proces upoznavanja i priučavanja poštovanju uključuje sve religije.

Dakle, međureligijski se dijalog odvija kao obogaćujuća, zgodimice čak i kritička razmjena vjerničkih iskustava, koja se priopćuju i oslušuju. Ni u jednoj svojoj knjizi Küng druge religije ne doživljava kao konkurente ili kao kontradiktornost nego uvijek kao proširenje i kao izazov za vlastitu vjeru. Na primjer, od budističkog zazora od Božjeg imena moramo učiti jednako kao i od muslimanske kritike naivnog pobožanstvenjenja Isusa, od istočnjačke koncepcije sućuti jednako kao i od židovske zabrane slika. Iz tog razloga religije uči promatrati na diferenciran način. Kako prolaze godine, o njima stvara sve složenije slike. Kao što je rečeno, u svakoj religiji sustavno pronalazi epohalna obličja, koja naš razgovor o svijetu uvjetuju i konkretiziraju, jer pripadnici neke religije pripadaju uvijek jednom određenom epohalnom obliku. Iz tog razloga poznavanje religija ne obogaćuje samo naše znanje o svijetu nego konkretizira i naše znanje o ljudima.

Četvrto razdoblje (od 1989): Zalaganje za čovječanstvo pomireno u miru

Kad je riječ o Küngu, po prvi se put može govoriti o stvaranju škole suradnika, koji skicirane radne modele i njihove ciljeve preuzimaju s velikom samostalnošću. Metodološki poticaji iz Küngovih istraživanja religija sve se više nalaze ne samo u službi teoloških i usporednih analiza religija nego i u službi sekularne javnosti. Sve snažnije želi posredovati uvide i na temelju susreta stvarati povjerenje. Svjetski horizont, kojem su temelji položeni za njegove mladosti i studija, sada jasno izlazi na vidjelo. U njegovim se knjigama od početka „projekta svjetskog etosa” dosljedno pojavljuje moto: „Nema mira između nacija bez mira između religija. Nema mira između religija bez dijaloga između religija. Nema dijaloga između religija bez temeljnog istraživanja u religijama.” U svim danas važnim religijama Küng naposljetku zamjećuje jedno jedino mjerilo, koje u njima djeluje i na temelju kojeg se mogu učiniti razumljivim čak i za pogled izvana.

To se mjerilo može opisati uz pomoć pojma ljudskosti. Istinska je religija uvijek religija koja je unatoč svekolikom egoizmu i nasilničkom potencijalu usmjerena na dobrobit, sreću i spasenje čovjeka i svijeta, pa uz to i na (globalno) pomirenje ljudi. Na temelju tog iskustva, ljudskost za Kunga ne predstavlja nereligiozni ili sekularni pojam. On je već u knjizi „Biti kršćanin” posjedovao važnu ulogu, pa iznova spada u Kungova velika otkrića iz osamdesetih godina prošlog stoljeća: Upravo kao religiozno motivirana životna praksa, ljudskost se može snažno razvijati, ali ne isključuje sekularne koncepcije ljudskosti. Dakle, taj pristup ne predstavlja nekritičko-humanistički dodatak modernističkoj nastojenosti nego posljedicu promišljene slike Krista i Boga.

S obzirom na svjetske religije, taj je postupak povezan s dalekosežnim posljedicama. Kung religije na taj način izvlači iz njihove obranaške samoizolacije, pripisujući im naočigled prijeteće budućnosti zajedničku odgovornost. Nadalje, osnažuju se kulturne i političke dimenzije religija i njihovi načini vjerovanja. Zauzvrat, sve se religije trebaju mjeriti prema njihovoj sposobnosti sudjelovanja u pozitivnom oblikovanju prijeteće budućnosti svijeta. Prema Kungovom uvjerenju, religije to ne samo da moraju učiniti nego su to i kadre snagom svoje (vrlo ljudske) vjere u Boga. U tu svrhu mogu pružiti religiozne motivacije i potaknuti prijeko potrebno „obraćenje srca”, pri kojem nastaje svijest o posljednjoj i konačnoj odgovornosti. Sve više potiskivana, upravo ona nedostaje sekulariziranim i vrlo diferenciranim društvima, jer sve više gube samoreferencijalnu svijest o dužnosti. Iz tog razloga, njihovi pravni sustavi sve jednostranije ustrajavaju na jačanju individualnih prava.

S druge strane, iz tog programa proizlaze dalekosežne posljedice za budućnost pomirenog čovječanstva, jer aktivira najvažnija sredstva, koja unutar kultura vrše utjecaj na djelovanje i ponašanje ljudi. Neutemeljena je bojazan da će taj program religije reducirati na neku vrstu moralnog naoružanja, jer politički potencijal religija smatra izlivanjem Božjeg Duha i dokazom moći vjere u Boga. Taj se program ne može isključiti iz konkretnog susretanja sa svim religijama, koje će se u projektu svjetskog etosa i ubuduće poduzimati. Zato su se u slučaju Kunga i u slučaju „Zaklade za svjetski etos” treće i četvrto razdoblje, kako su opisana na ovom mjestu, spojili u nerastavljivoj simbiozi. U kojoj je mjeri nužan i plodonosan rad na međureligijskom susretanju usmjerenom na mir među ljudima, to se u istočnoj Europi može ustanoviti svakodnevno na primjeru problema koje sobom nose višekulturalna i višereligijska društva.

Čini se da se Kūngov stvaralački krug sada zaokružio. Svoj je rad započeo u Katoličkoj crkvi i za nju, tog „global playera”, čiji utjecaj dopire u sve kulture i koji iz tog razloga posjeduje svjetsku odgovornost. Taj se rad nastavlja kao borba za otvaranje kršćanske vjere kako bi se u tom svijetu iznova razumjela. Preko religija i njihove odgovornosti u globaliziranom svijetu izvorno se pitanje sada pokazuje do kraja raskriveno. Pitanje o Bogu postaje važnije što ga se više sučeljava s budućnošću svijeta. No, te posljedice životnog hoda raskrivaju se istom pri gledanju unatrag. Tim više zapanjuje, u kojoj je mjeri ispaao dosljedan.

Kūng i teološki diskurs 20. stoljeća

Počevši od pedesetih godina prošlog stoljeća, Kūng utječe na diskurs katoličke teologije u bitnim pitanjima. U to spadaju – tijekom prva dva razdoblja njegovog stvaralaštva – sljedeći sadržajno i metodološki važni prilozi: Ekumenski otvoren razgovor o učenju o opravdanju, koncepcija Crkve, koja se može zastupati biblijski i ekumenski, vodeća uloga Pisma u Crkvi i teologiji, povijesno i samokritičko obrađivanje ekumenski osjetljivih tema, kao što su euharistija, pitanje službi i papinski primat. Vrlo problematičnom temom od 1970. smatra se učenje o nepogrešivosti, kojoj se nitko više nije usudio približiti, a osim E. Schillebeeckxa, kao što rekoh, nitko više nije napisao egzegetski dosljedno odgovornu i narativno oblikovanu kristologiju, koja bi se mogla usporediti s Kūngovom.

Na taj su način Kūngove intervencije usko povezane s ekumenskom teologijom. Tiču se (biblijski i povijesno utemeljenog) priznavanja crkvenih službi i drugih crkava, kao i novog oblikovanja papinstva. Ne treba podcjenjivati Kūngove obuhvatno postavljene aktivnosti oko podupiranja crkvene obnove u području teološke literature, naročito njegovu suradnju u časopisu „Concilium”⁹, oko oblikovanja kritičke javne svijesti (osobne intervencije, inicijative, akcije skupljanja potpisa), naposljetku niti njegov teološki odgovoran i nepodmitljivo sproveden osobni otpor crkvenom vodstvu, kad mu se činio naloženim od strane Pisma i ljudskih prava.

Najtrajniji utjecaj Kūng stječe kao protagonist međureligijskog dijaloga i uključivanja drugih religija u katoličko-ekumensko mišljenje. Na taj način i uz pomoć projekta svjetskog etosa pošlo mu je za rukom kršćanskoj teologiji i religijama u sekularnoj svjetskoj javnosti napokon priskrbiti vrlo

⁹ Spomenuti časopis već treću godinu izlazi i na hrvatskom jeziku. (nap. prev.)

snažan odjek. To potvrđuje njegov nastup pred Općom skupštinom UN-a u studenom 2001, baš kao i broj ženskih i muških govornika, koji su do sada došli u Tübingen kako bi održali govor o svjetskom etosu, koji se organizira jednom godišnje: Tony Blair, Mary Robinson, Kofi Annan, Horst Köhler, dobitnica Nobelove nagrade za mir iz Irana, Shirin Ebadi, predsjednik IOC-a, Jacques Rogge i Helmut Schmidt.

Stoga se na primjeru Kunga može razabrati koliko zanimljiva i utjecajna može biti teologija otvorena spram svijeta. Kršćanske crkve bi postupile dobro kad bi posegnule za poticajima koji otuda proizlaze i svoju poruku bezuvjetno stavili u službu pomirenog čovječanstva.

Pogled u budućnost

Ovaj se prilog latio teškog i nikad dovršivog pokušaja razmatranja rezultata djela jednog dugog, raznolikog i sukobima prožetog života. Je li takva bilanca uopće moguća? Naravno, to ne može biti bilanca o starosti knjiga, koja sve može izračunati u bobu, sve obračunati, dobitke i gubitke uvrstiti u konačni iznos, pa čak uzajamno kompenzirati. Ne iznosi se tvrdnja da u Kungovoj teologiji nema pogrešaka, možda nedosljednosti ili brzopletih zaključaka. No, njegovi su protivnici krivi za to da dosada nije provedeno diferencirano-kritičko sučeljavanje s njegovom teologijom, pa se o tome niti na ovom mjestu nema što izvijestiti – još uvijek ne. U Kungove su se protivnike oduvijek ubrajale dvije skupine. S jedne strane zaštitnici crkvenih interesa, koji nastupaju žestoko i u borbenim redovima, dokumentirajući u pravilu samo svoju vlastitu nepokretljivost, i teološki individualisti, a među njima prije svega samozvani mislioci i metakritičari prema kojima Kungovi iskazi nikad nisu dosegli njihovu vlastitu uzvišenost mišljenja, dakako visinu koju više ne razumije niti jedan normalan kršćanin.

Iz tog je razloga njegovim zaštitnicima prije svega naloženo pomoći u tome da se njegovo djelo ne razmrvi između tih blokova. Kome je to dosada pošlo za rukom? Atanazije, kojeg su mnogi silno slavili i koji je za mnoge bio spasitelj istinske kršćanske vjere, proveo je četiri godine u progonstvu u Trieru. Kad je umro, inkvizicijski proces protiv Tome Akvinskog bio je u punom jeku. Pri koncu njegovog života, B. Pascalu nije preostalo ništa drugo nego protiv pape apelirati na Kristov tron; povijest genijalnog i vrlo kritički nastrojenog teologa M. Luthera

dostatno je poznata, a Y. Congar, proglašen kardinalom nekoliko mjeseci prije svoje smrti, godinama je bio ponižavan i šikaniran od strane „Svetog oficija” (preteče Rimske kongregacije za vjeru, koju je u svom Dnevniku usporedio s Gestapoom).

Ni s jednim od spomenutih ne treba uspoređivati Hansa Künga, ali se može naslutiti da istinski proboj, koji je ostvario, još nije dostatno prepoznat kad je u pitanju filozofsko-teološko promišljanje. Možda se već sada može barem naznačiti smjer u kojem taj proboj treba smjestiti. U tu će svrhu na ovom mjestu morati dostajati dvije natuknice. Prva glasi: Napuštanje kuće platonsko-aristotelovske metafizike, koja je neprimjetno i neizbježno postala luđačkom košuljom religioznog odnosno kršćanskog govora. Da bi se to bolje razumjelo, treba poći u školu kod P. Ricoeura, M. de Certeaua ili kod E. Lévinasa (pri tome bi suputnici mogli biti Otto Hermann Pesch sa svojom studijom o Lutheru i Carl-Friedrich Geyer sa svojom studijom o heleniziranju). Druga natuknica glasi: Uranjanje u svijet religija i njihove sposobnosti da u primjeren jezik pretoče elementarna i sveobuhvatna iskustva čovječanstva. Što se njima više bavio, Küng je tim više imenovao ono što muči svijet kao svoje vlastito iskustvo, dakle jezikom koji je uključivo i njega i njegove slušatelje. Preostaje se samo nadati da će taj projekt biti u stanju nastaviti još neko vrijeme. Polazeći od te pozadine, recepcija njegova mišljenja u Crkvi, teologiji i razgovoru o svijetu može još uvijek mirno čekati.

Literatura

Najvažnije knjige Hansa Künga spomenute su u tekstu; što se tiče točnijih podataka kao i obuhvatne bibliografije, pogledajte www.weltethos.org.

Sekundarna literatura

H. Häring, Hans Küng. *Grenzen durchbrechen*, Mainz 1998.

K.-J. Kuschel i H. Häring (ur.), Hans Küng. *Neue Horizonte des Glaubens und Denkens*, München 1993.

K.-J. Kuschel i W. Jens, *Dialog mit Hans Küng*, München 1996.

R. Nowell, Hans Küng. *Leidenschaft für die Wahrheit. Leben und Werk*, Zürich 1993.

1993-2013: 20 godina Deklaracije o svjetskom etosu

Temeljne namjere nekoć – izazovi danas

Karl-Josef Kuschel

Što bi se još moglo reći tijekom predavanja o temi kakva je Deklaracija o svjetskom etosu a da to o njoj već nije podrobno istraženo i objavljeno? Od publikacija ću spomenuti samo rad o „Putu do Deklaracije o svjetskom etosu” [„Die Weltreligionen entdecken ihr gemeinsames Ethos. Der Weg der Weltethosklärung”] *Christel Hasselmann*, koji je izvorno nastao kao doktorska radnja i objavljen već 2002, i X. poglavlje 3. sveska „Sjećanja” [„Erlebte Menschlichkeit”] *Hansa Künga*, u kojem je, pod naslovom „Projekt svjetskog etosa: jedan etos za čovječanstvo”, Küng opisao pozadinu i nastanak „Deklaracije o svjetskom etosu”, da bi, nadovezujući se na to, predstavio razvoj Projekta na temelju aktivnosti „Zaklade za svjetski etos”, koja je utemeljena 1995. Te su aktivnosti razvijene u vrlo različitim područjima rada i međunarodnim kontekstima, onako kako su još jednom i još podrobnije predstavljene 2012. u „Priručniku svjetskog etosa” [„Handbuch Weltethos. Eine Vision und ihre Umsetzung”], objavljenom 2012. uz suradnju *Stephana Schlenso*ga i *Günthera Gebhardta*. Dakle, što tome još pridodati nakon što je o projektu svjetskog etosa, kako se to čini, sve rečeno?

No, u mojoj se osobi istodobno ujediniuje blizina i distanca? A to me i jest izazvalo da unatoč svekolikom oklijevanju prihvatim poziv *Stephana Schlenso*ga da održim ovo predavanje. Uz *Hansa Künga* sam suvremeni svjedok, koji je „nekoć”, godine 1993, bio uključen u izradu „Deklaracije o svjetskom etosu” i nazočan u Chicagu. Nastanak i proglašenje Deklaracije od strane Parlamenta svjetskih religija doživio sam iz prve ruke. A na to

se nadovezuje to da više nisam aktivno uključen u operativne „poslove” Zaklade, pa iz tog razloga mogu sa stanovitom distancom ne samo analizirati nekoć nastali Dokument i njegove *temeljne namjere* nego i naznačiti *izazove* današnjice i sutrašnjice s kojima je prema mom zapažanju projekt svjetskog etosa sučeljen 20 godina „poslije”.

I. Svijet iz 1993.

„Svijet se nalazi u agoniji... mir nam izmiče – Planet se razara – susjedi žive u strahu – napetosti između muškaraca i žena rastu – djeca umiru! To je odvratno.” Započinje li na taj način naša Deklaracija o svjetskom etosu? U svakom slučaju, na taj način započinje „Uvod” u prvo izdanje Deklaracije. No, upravo taj puki „alarmizam”, ta panična retorika sačinjena od slika iz apokaliptičkog repertoara, koliko histerična toliko i snažna, ne predstavlja stil i ton Deklaracije o svjetskom etosu. Zapravo, taj takozvani „Uvod” i nije nastao u Tübingenu. Taj je tekst sastavilo uredničko vijeće Parlamenta svjetskih religija u Chicagu, a trebao je biti naglas pročitao za vrijeme završnog zasjedanja otvorenog za javnost 4. rujna 1993. što se i dogodilo. Za odgovorne u Chicagu takav bi tekst čak bio i posve dostatan. On je i predstavljao više-manje ono što su očekivali od Tübingena, „dvije do tri stranice”, kako se toga ispravno sjeća Hans Küng. Zamislite da su iza Chicaga 1993. ostale samo te gotovo 4 tiskane stranice obuhvatnog Dokumenta. *Ništa* je ono što bi ostalo od tadašnjeg Parlamenta svjetskih religija. Tek je na temelju koliko precizno-sažete i ujedno toliko obuhvatno-supstancijalne Deklaracije bio stvoren temelj za budući rad u smislu dugoročne perspektive. A Hans Küng, njezin autor, bio je čovjek koji se pobrinuo za to da se Deklaracija ne zagubi poput mnoštva dokumenata usvojenih tijekom skupština, kongresa, susreta i konferencija. U pravilu budu brzo „uladičeni” i više nikad ne ugledaju svjetlo dana.

No, i naša Deklaracija o svjetskom etosu započinje tematiziranjem jednog problema. „Naš svijet prolazi kroz temeljnu krizu: krizu svjetskog gospodarstva, svjetske ekologije i svjetske politike.” Tako glasi prva rečenica. To je formulirano mnogo trjeznije i odgovara situaciji iz 1993. godine. Kako je izgledao svijet iz 1993? Posegnut ću za tri netom spomenute natuknice.

1. natuknica: Kriza svjetskog gospodarstva

Svijet se 1993. još uvijek nalazio pod dojmom drugog velikog „sloma burze” u povijesti gospodarstva i financija 20. stoljeća. Poslije „crnog četvrtka” u listopadu 1929. uslijedio je „crni ponedjeljak” 19. listopada 1987. Tog se dana Dow Jones indeks strmoglavio za više od 20 posto. Na burzama je došlo do upečatljivo najvećeg dnevnog gubitka do tada. U New Yorku su se službeni brokeri od vremena do vremena suočavali s nesposobnošću da uopće ustanove kurs, nadasve zato što se kompjuterski sustav uvijek iznova gasio zbog preopterećenja. Unatoč tome, tijekom dana je više od 600 milijuna akcija promijenilo vlasnika što je za to vrijeme predstavljalo rekord. Sve u svemu, američko tržište akcija tog je dana na vrijednosti izgubilo 500 milijardi dolara. Bezbroj ulagača je uništen.

Vrijeme je to američkog predsjednika *Ronald* *Reagana* (1981-1989). Njegova je gospodarska politika stimulirala bogate da postanu još bogatiji prije svega putem umanjivanja poreza što je bilo povezano s očekivanjem da će bogataši nakon toga stvoriti radna mjesta i državi omogućiti ubiranje poreza. Dakle, prije ili poslije bogatstvo će se bogatih spustiti „dolje”. Riječ je o teoriji „trickle-down”. No, posljedica je užasna pohlepa za novcem. Iz tog će razloga „greed” i postati ključna riječ za godine Reaganove vladavine. Već su 1987. seizmografski budno dva Amerikanca umjetnički predstavili i ujedno demistificirali tu pohlepu za novcem: Tom Wolfe svojim romanom „Bonfire of Vanities” [„Lomača ispraznosti”] i Oliver Stone svojim filmom „Wall Street”. Radnja i jednog i drugog umjetničkog djela odigrava se u brokerskom miljeu New Yorka. Pojednosti o tome možete pronaći u knjizi „Börsen, Banken, Spekulanten. Spiegelungen in der Literatur – Konsequenzen für Ethos, Wirtschaft und Recht.” [„Berze, banke, špekulanti. Refleksije u književnosti – konsekvence za etos, gospodarstvo i pravo”] koju sam objavio 2011. zajedno s pravnikom u gospodarstvu prof. Heinz-Dieterom Assmannom iz Tübingena.

Druga smjernica Deklaracije o svjetskom etosu napisana je upravo protiv tih izobličavanja američkog gospodarstva, koja su prije svega omogućena iskustvima s ekonomijom na Reaganov način („reagonomics”) i kojima poput odraza u zrcalu odgovara u povijesti besprimjerno zaduženje američke države: „Obveza njegovanja kulture solidarnosti i pravednog ekonomskog poretka.” Nije slučajno da pojašnjavajući komentar o tome završava ovim pasusom:

„Umjesto nezasitne pohlepe za novcem, prestižem i potrošnjom, potrebno je iznova pronaći smisao za umjerenost i skromnost. Jer čovjek u pohlepi gubi svoju ‘dušu’, svoju slobodu, svoj spokoj, svoju nutarnji mir, a time i ono što ga čini čovjekom.” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 34).

2. natuknica: Kriza svjetske ekologije

Gospodarski rast na zemlji je „*ograničen*”. Šira je javnost svjesna te analize barem od 1972. Te je godine bračni par Meadows objavio svoju studiju koja će kasnije steći slavu: „*The Limits to Growth*”. Temeljna nakana tog istraživanja, koje je poduzeto po nalogu „*Club of Rome*”, jest to da pokaže kako osobno i lokalno djelovanje svake osobe posjeduje globalne učinke, ali ti učinci ne odgovaraju vremenskom horizontu i prostoru djelovanja tog pojedinca. Jasnije formulirano: Pojedinac u pravilu uopće nije svjestan onoga što dugoročno izaziva. Na temelju toga taj izvještaj zaključuje: Ako se suvremeni porast svjetskog stanovništva, industrijalizacije, onečišćenja okoliša, proizvodnje živežnih namirnica i iskorištavanja prirodnih resursa nastavi na sadašnjoj razini, apsolutne granice rasta na Zemlji bit će dosegnute tijekom sljedećih stotinu godina.

O toj se studiji strastveno raspravljalo posvuda u svijetu, a njezine su premise i prognoze doživjele višestruke prigovore. No, postigla je dvije stvari: *Kao prvo*, pokrenula je nova istraživanja, analize i prognoze. Ta se tema više nije mogla ignorirati. Tako je 1992, godinu dana prije nego što ćemo putovati u Chicago, objavljena susljedna studija „*Nove granice rasta*”. U aktualiziranim simulacijama u obzir su uzete nove spoznaje (na primjer o postojanju većih nalazišta resursa nego što se za to znalo dvadeset godina ranije) i razvoj do kojeg je u međuvremenu došlo. No, time nije opovrgnuta temeljna prognoza. *Kao drugo*, studija iz 1972. uvrstila je temu ekologije nepovratno u dnevni red svjetske politike. Nije slučajno da se 1992. održala i jedna konferencija Ujedinjenih naroda o okolišu i razvoju („*United Nations Conference on Environment and Development – UNCD*”), poznata i kao „*Svjetski samit*”. Održala se u lipnju 1992. u Rio de Janeiru. Mnogi je smatraju kamenom temeljcem integracije politike okoliša i razvoja na svjetskoj razini, a ujedno predstavlja preludij za niz drugih „*svjetskih samita*” – Rio+5 1997. u New Yorku, Rio+15 2002. u Johannesburgu i Rio+20 2012. iznova u Brazilu, povezanim s „*Konferencijom Ujedinjenih naroda o održivom razvoju*”. Koliko nam je

to danas poznato, sve su to poduhvati koji znatno zaostaju za očekivanjima koja su se s njima povezivala u svijetu.

Kriza svjetske ekologije: Izrada Deklaracije o svjetskom etosu odvijala se pod dojmom te rasprave. Tragovi se nalaze prije svega u komentaru prve smjernice: „Obveza na kulturu nenasilja i strahopoštovanja pred svakim životom”. Ključne riječi iz tadašnje rasprave mogu se bez poteškoća pronaći u tekstu:

„Ljudska je osoba beskrajno dragocjena i treba je bezuvjetno štiti. No, i život životinja i biljaka, koje zajedno s nama nastanjuju ovu planetu, zaslužuju zaštitu, obzir i skrb. Neograničeno iskorištavanje prirodnih temelja života, bezobzirno razaranje biosfere, militariziranje kozmosa, sve to predstavlja zločin. Kao ljudi posjedujemo – upravo u pogledu na buduće generacije – posebnu odgovornost spram planeta Zemlje i kozmosa, za zrak, vodu i tlo. U ovom smo kozmosu svi uzajamno isprepleteni i jedni od drugih ovisni. Svatko od nas ovisi o dobru cjeline. Zato važi sljedeće: Ne treba zagovarati vlast čovjeka nad prirodom i kozmosom nego kultivirati zajedništvo s prirodom i kozmosom.” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 30 i dalje).

3. natuknica: Kriza svjetske politike

Promatrano iz perspektive svjetske politike, svijet iz 1993. pokazuje ambivalentno lice. To nismo smjeli ignorirati, a sačuvalo nas je od „alarmizma”. *Sjedne strane:* Makro sukob Istoka i Zapada bio je deaktiviran. 1989. pao je Berlinski zid a već 1990. došlo je do ponovnog ujedinjenja Njemačke. Za ne povjerovati: Najednom više nije bilo „željezne zavjese”, Varšavskog pakta, monopola moći komunističkih stranaka. Čak je i politika atomskog razoružanja velesila napredovala. Već su u siječnju 1993. u Moskvi tadašnji ruski predsjednik Boris Jeljcin i američki predsjednik Bush st. potpisali ugovor „START II”. Nazire se nova drastična redukcija strateškog atomskog oružja.

No, *s druge strane:* O novom svjetskom poretku, kako je to najavio predsjednik Bush st, nije moglo biti govora. Uz zakazanje gospodarske i socijalne politike (Bush je bio dopredsjednik za Reaganove vladavine), to je bio glavni razlog zašto je Bush u studenom 1992. izgubio predsjedničke izbore protiv Billa Clintona. Potonji će ga već 20. siječnja zamijenit kao 42. predsjednik SAD-a jer su na razini nižoj od starog makro svjetskog sukoba

početkom 90-tih godina prošlog stoljeća izbili regionalni meso konflikti, a prvi spektakularni teroristički udari izazvali fatalne učinke: građanski rat u bivšoj Jugoslaviji, bombaški napad na Svjetski trgovački centar u New Yorku i Prvi irački rat za vladavine Busha st. Po prvi je put u povijesti nakon Drugog svjetskog rata islamistički teror na tako spektakularan način uzeo maha i po prvi je put jedna zapadnjačko-„kršćanska” sila vodila rat na „muslimanskom teritoriju”. Sada već globalno umrežen i djelatan islamistički terorizam naročito iz toga crpi svoju demonsku energiju i opravdanje.

Ali 1993. pokazuje i neke pozitivne znakove na razini svjetske politike. To niti možemo niti želimo ignorirati. U veljači 1993, gotovo 6 mjeseci prije „Chicaga”, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda usvaja rezoluciju o osnivanju „*Međunarodnog suda za ratne zločine*” počinjene na području bivše Jugoslavije. Sredinom rujna 1993, nedugo nakon zasjedanja Parlamenta svjetskih religija u Chicagu, tadašnji premijer Izraela Rabin i predsjedavajući PLO-a Arafat u Washingtonu potpisuju *ugovor „Gaza-Jericho”* o djelomičnoj autonomiji Palestine. A list se okrenuo i što se tiče aparthejda u Južnoafričkoj Republici, i to u toj mjeri da su se Ujedinjeni narodi u listopadu 1993. mogli opredijeliti za okončanje *gospodarskih sankcija protiv Južnoafričke Republike*. Do novog političkog ustroja dolazi nenasilnim putem. Svijet je odahnuo. No, preplavljuje nas silno očajanje kad pomislimo na deset tisuća mrtvih čiju je smrt već do sada uzrokovao trenutni građanski rat u Siriji. 12. studenog 1993. *Nobelovu nagradu za mir* u Oslu dobivaju karizmatični crnački vođa Nelson Mandela i tadašnji južnoafrički predsjednik Willem de Klerk. *Nobelovu nagradu za književnost* za 1993. u Stockholmu dobiva Amerikanka i crnačka borkinja za građanska prava Toni Morrison, a *Mirovnu nagradu njemačkih knjižara* u Frankfurtu župnik, publicist i borac za građanska prava u DDR-u Friedrich Schorlemmer. A to jesu važni znakovi. Oni potječu iz povijesti slobode iz 1993. godine. Dakle, nema temelja za uzbunjivanje zbog nadolazeće propasti: „Čovječanstvo danas posjeduje dostatne ekonomske, kulturne i duhovne resurse da stvori bolji svjetski poredak!” To je jedan od *ohrabrujućih* znakova koji se *također* nalaze u Deklaraciji o svjetskom etosu. (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 22)

Tekst se kreće na razini umjerenog stila i tona, u za njega svojstvenoj mješavini patosa i preciznosti. Odmah na početku govori o nužnosti „novog svjetskog poretka”, i to sučelice „starim i novim etničkim, nacionalnim,

gospodarskim i religioznim napetostima” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 22). Sada znamo i zašto. Pri tome svjesno prihvaća ključnu riječ predsjednika Busha, ali svjetski poredak ujedno povezuje s *globalnim pravnim poretkom* koji simbolizira – ne samo simbolički – Međunarodni sud za ratne zločine. *Polazeći od te* povijesne pozadine iz 1993. (regionalni ratovi, islamistički teror, atomsko razoružanje, okončanje aparthejda), danas bolje razumijemo na koga se i na što se misli kad se u komentaru prve smjernice kaže:

„Upravo su politički moćnici pozvani pridržavati se pravnog poretka i zauzimati se što je više moguće za nenasilna i mirovna rješenja. Trebali bi se angažirati oko međunarodnog mirovnog poretka kojemu je potrebna zaštita i obrana od nasilnika. Naoružavanje predstavlja pogrešan put, a razoružanje imperativ sadašnjeg trenutka. Neka se nitko ne zavarava: Čovječanstvo neće preživjeti bez svjetskog mira.” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 30).

II. Potencijal religija u razdoblju sekularizma

Nasuprot takve globalne situacije *temeljnu namjeru* Deklaracije predstavlja podastiranje duhovnog i mudrosnog potencijala svjetskih religija, ne naprosto kao rješenje problema nego kao nutarnji izvor snage za primjereno djelovanje, i to u pogledu na *svakog pojedinačnog čovjeka*, neovisno o tome kakve je religiozne ili svjetonazorske pozadine. Religiozna strast povezana sa stručnim znanjem – za to se zalaže Deklaracija. Na taj bi se način trebalo postići da ljudi od problema ne bježe u privatnu sferu ili na temelju etike uvjerenja izbjegavaju stvarnost ili se čak cinički sklanjaju u stranu pred očitim pritiskom problema nego da se sami *založe* za rješenje problema – sa stručnim znanjem u glavi. Vruće srce i hladna glava ne moraju se isključivati. No, upravo zato što se pouzdaje u potencijal religija, Deklaracija se osjeća sučeljenom s oštrim prigovorima kritike religija. S njom se mora pozabaviti. Rasprava s kritikom religije u neku ruku neprestano i prožima tekst, čak i na mjestima na kojima nije izravno tematizirana.

U tom se sklopu pomalja *laicizam* i *sekularizam*, prije svega vrlo rasprostranjen u sjevernim i zapadnim europskim zemljama. Njihove pristaše proglašavaju religiju, ako je posve ne zabacuju unaprijed kao ideologiju neprijateljsku spram slobode, u najboljem slučaju privatnom

stvari. Moć religijskih institucija napadaju kao monopoliziranje istine. Religije smatraju najneprijemljivijim „posredovateljima” životnog stava kompatibilnog s demokracijom u globalnom društvu trećeg tisućljeća: slobode od svekolikog duhovnog i moralnog tutorstva, odgoja za poštovanje ljudskih prava, života u duhu pluralizma i slobodne razmjene ideja. Deklaracija o svjetskom etosu mora ostati postojana pred tim. Njoj to i polazi za rukom, i to u četiri koraka:

1. Deklaracija prihvaća kritiku religija i okreće je u *samokritiku*. U posvemašnjoj se jasnoći distancira od „poglavara i pristaša religija” koji „potiču agresiju, fanatizam, mržnju i neprijateljstvo spram stranaca, pa čak nadahnjuju i legitimiraju nasilne i krvave sukobe”. (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 20). Tekstu pri tome kao polazište služi spoznaja da se u suvremenom društvu vjerodostojnost može zadobiti jedino na temelju samokritike. Religije će moći biti doslovno „vjero-dostojne” samo onda –kako se to u tekstu od riječi do riječi nalazi zapisano – kad same uklone one sukobe koji izviru iz njih samih, kad razgrade uzajamnu oholost, nepovjerenje i predrasude, jednako kao i uzajamne neprijateljske slike, te iskažu poštovanje tradicijama, svetinjama, blagdanima i obredima onih koji vjeruju drugačije.” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 26).

2. Religija se u Deklaraciji ne pojavljuje kao „sustav”, a niti kao „institucija”, koja ljudima želi ovladati na temelju paternalističkih odnosa, nego kao *temeljni stav*, ujedno i ponizan i odrješit, jer se može osloniti na predaje stare tisućljećima, višestruko izdavane i oskrvnjavane, ali ne i opovrgnute. Ovu će misaonu figuru kasnije preuzeti *Jürgen Habermas* kad bude govorio o tome da su „u svetim spisima i religijskim predajama artikulirane intuicije o grešnom padu i spasenju, o spasilačkom izlazu iz života doživljenog bez mogućnosti spasenja, suptilno sricanom i hermeneutički održavanom na životu kroz tisuće godina”. (Govor u Münchenu, 2004). Dakle, ključnu kategoriju Deklaracije ne predstavlja sveznalaštvo nego *pouzdanje* „u prastaru mudrost naših religija”:

„Kao ljudi religijskog i duhovnog usmjerenja, koji svoj život temelje na Posljednjoj zbilji i iz Nje crpe duhovnu snagu i nadu putem pouzdanja, molitve ili meditacije, riječima ili šutnjom, posjedujemo posebnu odgovornost... Ne smatramo se boljim od drugih ljudi, ali se pouzdajemo u to da nam prastara mudrost naših religija može pokazati put i u budućnosti.” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 21).

3. Razumljivo je samo po sebi da je polazište Deklaracije *multireligijsko globalno društvo*. Kako bi uopće moglo i biti drugačije, kad je trebala biti usvojena od strane Parlamenta svjetskih religija u nazočnosti više od stotinu poslanika iz različitih svjetskih religija u višereligijskom gradu kakav je Chicago? Kako bi uopće moglo i biti drugačije, kad je simbolička riječ „parlament” trebala ukazivati istina ne na demokratsku legitimaciju u političkom smislu, ali zato na „jednake odnose” u pogledu zastupljenosti i komunikacije u moralnom smislu? Oholo monopoliziranje istine od strane bilo koje od religija bilo bi groteskno sučelice zadaćama na koje zajednički trebaju odgovoriti u globalnom društvu. No, pluralizam religija za Deklaraciju ne predstavlja povod za podizanje uzbune zbog „diktature relativizma” nego za poziv na korištenje duhovnog i životno-praktičnog potencijala *svake* religije gdje god je to moguće. Ona želi izričito dosegnuti ljude iz *svake* religije što dolazi do izražaja već na retoričkoj razini zahvaljujući uvodnim rečenicama komentara svake smjernice i svakog pasusa naslovljenog slovom A u tim komentarima: „Bezbrojni ljudi u svim regijama i religijama zalažu se za život koji neće biti obilježen egoizmom...” U *svim* religijama. I: „No, u *velikim starim religijskim* i etičkim tradicijama čovječanstva nalazimo smjernicu...”

Iz toga proizlazi da Deklaracija staje u kraj monopoliziranju istine od strane jedne religije, da prekida s polaganjem prava na nadmoćnost jedne religije kao tobože savršenije ili obuhvatnije od svih drugih i da staje u kraj trijumfalizmu kojim se druge religije diskvalificiraju kao „deficitarne”. Religije su *različite*. „Razlike između religija ne smiju se brisati ili ignorirati” – u tome Deklaracija posve realistično čvrsto ustrajava (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 25). Jer nisu uzajamno izmjenjive, svjetske religije posjeduju različite profile istine. A jer je to tako, međureligijski razgovor nije suvišan. No, drugost je nešto različito od nadmoćnosti. Odnose ljudi iz različitih religija zatrovao je prikriveni ili otvoreni trijumfalizam, a ne ponizno pouzdanje u istinu vlastite religije.

4. Deklaracija je lišena trijumfalizma i spram nereligioznih ljudi. Ne zahtijeva niti nadmoćnost jedne religije nad svim drugim religijama niti svih religija zajedno nad nereligioznim pojedincem. Ne stvara nove fronte između religioznih i nereligioznih ljudi nego ohrabruje za sudjelovanje, i to upućivanjem na temeljni etos koji „mogu razaznati i živjeti svi ljudi dobre volje, religiozni ili nereligiozni” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 25). Oznaka toga je svjesno postavljena: „Iz velikih religijskih i

etičkih tradicija čovječanstva...”, što će reći: I etičke predaje nereligioznog karaktera iza sebe posjeduju veliku povijest, onu prije i poslije kršćanskog humanizma. To je trebalo izričito ustvrditi. Deklaracija nema ekskluzivan nego participacijski karakter.

Što se tiče četiri neopozive smjernice, nije slučajno da su se u povijesti ljudskih kultura i religija oblikovale ove a ne druge etičke norme. To sam bolje razumio tek na temelju distance. Ako se поближе promotre, sve kruže oko teme *zaštite života i pouzdanja* u život. A kako bi drugačije moglo i biti? Kako bi drugačije mogao uspjeti ljudski suživot? „Ne smiješ lagati!” – riječ je o osiguranju dostojnosti ukazivanja povjerenja, kako mene samoga tako i moga bližnjeg. „Ne smiješ krasti!” – riječ je o osiguranju onoga što pripada meni i drugima. „Ne smiješ ubiti!” – riječ je sasvim elementarno o nedodirljivosti moga i tuđeg ljudskog života. „Ne smiješ zlorabljivati seksualnost!” – na kocki je ni više ni manje nego očuvanje mog vlastitog i tuđeg tjelesno-duhovnog integriteta. Ove su se etičke smjernice polagano nametale dok je čovjek iskoračivao iz carstva životinja, a različite religijske i filozofijske tradicije formulirale su te etičke smjernice upravo iz tog razloga obvezujućim i bezuvjetnim. U protivnom bi ljudska zajednica razorila samu sebe. Što se tiče zajednice, temeljni etos posjeduje društveno-psihološku funkciju autodestruktivne profilakse, osnaživanja nutarnje povezanosti. Na taj se način osigurava preživljavanje u borbi za život. Koliko se znanja o čovjeku i mudrosti o životu krije upravo u zlatnom pravilu: bez uzajamnosti nema suživota ljudi u miru i pravednosti. To je – razumije li se ispravno – u vlastitom interesu. Moralno djelovanje nipošto ne predstavlja automatski – kako to tvrdi rasprostranjeni klišej – „ludost”. Zašto ne? Zato što bezobzirnost (na primjer vulgarno ostvarenje interesa), laži (na primjer u obliku lažiranja konačnih financijskih izvještaja) ili obmana (većinom u obliku korupcije) dugoročno gledano razaraju temelje svekolikog suživota: *povjerenje*, bilo u svijetu stranaka, poduzeća, crkava ili univerziteta. Pri tome baš zlatno pravilo ne zahtijeva pretjerani altruizam nego sasvim trijezno apelira na vlastiti interes svakog čovjeka: *Želiš poštovanje za svoju osobu – prakticiraj ga spram drugih! Želiš razumijevanje za svoje stajalište – pokaži razumijevanje i za ono tvog bližnjeg! Želiš solidarnost kad ti krene loše – ukaži ga drugima! Zapazi neraskidivu povezanost između tvoje i tuđe dobrobiti. Ne živi leđa okrenutih prema drugima, misli i na interese drugih. A drugi je uvijek i onaj druge vjere, drugačijeg razmišljanja i drugačijeg načina življenja.*

III. Ono što nismo mogli slutiti 1993: svijet iz 2013.

No, sada tijekom predavanja i tečajeva za usavršavanje naobrazbe od strane skeptika uvijek iznova možemo čuti da je ono što se zahtijeva u Deklaraciji zapravo samo po sebi razumljivo i zato banalno. Krasti, lagati, ubijati, zloupotrebljavati seksualnost: Tko bi to još želio? A da se s njim „postupa ljudski”, to svaki pojedinac želi. Dakle, u biti „ništa naročito”, sve poznato. U dotičnim se pojašnjenjima Deklaracije naročito ističe da je isključivo s obzirom na „elementarni moral”, koji bi se ograničio na nekoliko *temeljnih* zahtjeva, moguć globalni konsenzus: „zaštita života”, na primjer, „pravednost, ravnopravnost spolova i istina”. U tim je pitanjima riječ isključivo o zahtjevu „čiste moralnosti” koja se nikad ne bi smjela dokinuti. (Priručnik o svjetskom etosu, str. 36). A dvadeset godina kasnije? Je li se to tobože „samo po sebi razumljivo” konačno dokazalo samorazumljivim? Kako izgleda svijet iz perspektive 2013? Posegnut ću za one tri natuknice još jednom.

1. O svjetskom gospodarstvu: braća Lehman i posljedice

Zapravo, već je s 19. listopada 1987. i slomom burze na Wall-Streetu ono nezamislivo postalo stvarnošću. No, to nije bilo gotovo „ništa” u poređenju s 15. rujnom 2008, danom kad Američka banka braće Lehman u New Yorku mora najaviti stečaj i ostaviti za sobom dugovanje u iznosu od 75 milijardi američkih dolara. Posljedice? One sada više nisu ograničene samo na SAD kao nekoć 1987. Dolazi do potresa globalnog financijskog sektora povezanog s prijetnjom da će čitava nacionalna gospodarstva povući u propast za sobom a od njegovih se učinaka mi u Europi još zadugo nećemo opraviti. O tome je posljednjih pet godina objavljeno mnogo tekstova, pa o tome na ovom mjestu neću govoriti. Nisam ekonomist. No, što se tiče naše teme, na ovom mjestu moramo kazati makar ovo: Barem smo mi u Njemačkoj mislili da živimo u „socijalnom tržišnom gospodarstvu” koje dobro funkcionira. Previše je vremena proteklo, a da nismo opazili koliko je ono već dugo „degenerirano”. Riječima gospodarskog novinara *Gabora Steingarta*:

„Država bi trebala nadzirati banke – no, ona je s njima stupila u intiman odnos. Središnje bi banke trebale čuvati stabilnost naše valute – no, one sada spašavaju privatne banke. Privatne bi banke trebale naše nacionalno gospodarstvo opskrbljivati novcem – unatoč tome, one su s onu stranu realnog gospodarstva otvorile kasino. Na taj je način, zahvaljujući svjesnom

političkom opredjeljenju, raskinuta veza između rizika i odgovornosti a pravila tržišnog gospodarstva stavljena izvan snage.” (FAZ, 31. lipanj 2013)

Sada je definitivno jasno da je ova financijska kriza ujedno i kriza vrijednosti, jedne predodžbe o čovjeku i jednog životnog stila. A iz tog razloga ona nije izraz nekog kratkoročnog „defekta” nego temeljnih stavova ukorjenjivanih generacijama. U njih spada pomama za profitom (postići uvijek maksimum za samoga sebe), požuda za prednošću (druge uvijek nadvisiti), život na kredit (zaduženja ne predstavljaju problem), brzo umnažanje novca iz novca (zašto još uopće raditi?): Očigledno je da je sve to djelovalo kao droga koja je egu gotovo svih posredovala lažnu sigurnost i omogućila gubljenje ljudske mjere. „Pohlepa” je postala „načelom”, a to treba razlikovati od svekolikog gospodarskog djelovanja poticanog razboritom težnjom za dobitkom.

Godine 2008. i 2009. ući će u povijest kao razdoblje tijekom kojeg će u svakodnevnicu nas građana ući brojevi do sada poznati samo iz astronomije – 50 milijardi, 500 milijardi, 720 milijardi – samo kao jamstvo za stabiliziranje eura. Prednost? *Kao prvo*, brutalnije nego bilo kad do sada nama građanima je predočena međunarodna isprepletenost našeg načina gospodarenja i time razmjer uzajamne ovisnosti. *A kao drugo*, posljedice politike državnog zaduživanja, koja je bezobzirno provođena posljednjih 20 godina. Ona se smatra *jednim* od uzroka gubitka povjerenja u međunarodna tržišta kapitala. No, ta opsesija zaduživanjem nije se poput usuda spustila na nas nego su je uzrokovali političari koje smo izabrali mi građani Europe. Sada kao u stanju šoka moramo uzeti na znanje: Državni deficit OECD-zemalja usedmerostručio se od 2007. i popeo se na gotovo 3,4 bilijuna dolara. Njihovo cjelokupno dužničko opterećenje dramatično se popelo na 43 bilijuna dolara. Same su SAD-e zadužene u iznosu od 10 bilijuna dolara. U istom su se razdoblju državni deficiti u eurozoni uvećali čak dvanaest puta. Sama je Njemačka zadužena 2 bilijuna eura, slijedi je Italija s 1,8, Francuska s 1,5 i Engleska s 1,3 bilijuna eura. Posljedice? Ovako su opisane od strane nekadašnjeg ustavnog suca i stručnjaka za ustavno pravo iz Heidelberga, *Paula Kirchofa* u strastveno sačinjenoj analizi objavljenoj 2012. pod naslovom „Država u opasnosti!”:

„Visoko zadužene države ovisne su o tržištu kapitala i lišene suvereniteta. Usljed ovisnosti o davateljima kapitala ostaju bez dijela svoje demokratske legitimacije, svoje snage za isključivo djelovanje prema zakonu i pravu, a time i svoje dostojnosti povjerenja.” (FAZ, 12. lipnja 2012)

Kakve sve to veze ima s etosom? Izvući ću tri zaključka:

1. Dimenzija brojeva, o kojima se raspravlja na ovom mjestu, otima se našem jeziku i našoj sposobnosti predočavanja. A da li time i našoj sposobnosti kontroliranja? Potvrđuje se stari uvid: Ono što mi ljudi danas možemo učiniti s našim svijetom, kako tehnološki tako i financijski, više je od onoga što smo u stanju predočiti. Zbivanja na međunarodnim financijskim tržištima doslovno su „bez-mjerna”, a zbog toga što su s onu strane mjere, zato su i neljudska, spram ljudi neprijateljska. Jesmo li duhovno zbilja razumjeli što je taj digitalno-industrijski kompleks učinio i čini od nas? Jedna žena, koja poznaje taj svijet, *Yvonne Hofstetter*, voditeljica „Teramark Technologies GmbH”-a, u listopadu 2013. piše u FAZ-u:

„U visoko frekventnoj trgovini mašine komuniciraju s mašinama. U milisekundama, gotovo u nanosekundama, kreću se ogromne financijske sume. To je odveć opasno za sva nacionalna gospodarstva. U paralelnom elektronskom univerzumu zbivaju se stvari s onu stranu našeg ljudskog opažanja o kojima ništa ne znamo i – još gore – čije učinke na naš realan život ne možemo procijeniti.” (FAZ, 19. listopad 2013, str. 25).

2. Istodobno nema nikoga među nama da je pri zdravoj pameti, a da nije razumio kako je kriza globalna i da se može svladati isključivo globalno, da se proces njezinog svladavanja treba ravnati prema globalnim etičkim standardima. Umjesto načela bezobzirnosti *načelo uzajamnosti i obostranosti*. Riječ je o vrijednosti bez koje neće biti budućnosti vrijedne življenja, kako se to može pročitati u Deklaraciji o svjetskom etosu. A tamo je najavljeno i ovo: Onaj tko bude ignorirao tu vrijednost ili je čak bacao pod noge, taj će razoriti odnose i time zajedništvo, koje je upućeno na povezujuću snagu tih odnosa. Ako to ignorirate, umjesto socijalnog tržišnog gospodarstva dobit ćete „predatorski kapitalizam” (Helmut Schmidt). Jasnije formulirano: Dakle, gospodarstvo bez obzirnosti za slabije, bez odgovornosti za zajedničko dobro, bez savjesti. No, u ekonomski globaliziranom i stoga uzajamno ovisnom svijetu trajne će asimetrije uroditi izopačenjima, migracijskim rijekama ili ponovnim oživljavanjem agresivnih nacionalizama. Upravo to doživljavamo tijekom krize eura.

3. U zaduživanju nema ništa loše sve dok možemo plaćati kamate. Onaj tko se nekad zadužio zbog izgradnje kuće ili neke druge slične

velike investicije, taj zna o čemu govorim. No, takvo zaduživanje počiva na razboritom očekivanju da će se dužnik moći nositi sa zaduženjem, kako plaćanjem kamata tako i glavnice. Kad je riječ o državnim zaduženjima u tom kontekstu, stvari stoje posve drugačije. Ona počivaju u biti na ciničnoj pretpostavci da generacije koje su se zadužile neće vraćati dugovanja. Dolazimo do uvida kako je naše blagostanje utemeljeno na bezobzirnosti i nesavjesnosti. A bezobzirnost i nesavjesnost su opreka etičkoj odgovornosti koja počiva na načelu koje sam spomenuo: uzajamnosti i obostranosti. Sve je to razumljivo samo po sebi? Kamo sreće. Nije slučajno da je *Horst Köhler*, povezan s projektom svjetskog etosa, komentirajući 2009. globalnu svjetsku krizu kao tadašnji predsjednik Njemačke podsjetio na zlatno pravilo:

„Došlo je vrijeme kad se možemo sporazumjeti oko zajedničkih zadaća čovječanstva i na njih se obvezati. Sada svi priznaju: Trebamo red u globalizaciji, priznata pravila i učinkovite institucije. Taj se red mora pobrinuti za to da se globalna javna dobra kao što su međunarodna financijska stabilnost, ograničavanje zagrijavanja zemlje i jamstvo slobodne i poštene trgovine zajednički definiraju i osiguraju... Kao globalna zajednica trebamo jedan zajednički i obvezujući etos. Moramo se sporazumjeti oko vrijednosti koje svi dijelimo i čije nepoštivanje zajednica neće podnositi. Temeljno načelo glasi: Od sada s drugima želimo postupati isključivo onako kako želimo da se postupa s nama samima.” (Govor u Berlinu, 2009)

Riječ je makar o jednoj primjerenoj uputi za rad Zaklade za svjetski etos. Ona je na svoj način reagirala na nove izazove u području svjetskog gospodarstva i poslije dugog savjetovanja 2010. podastrla obuhvatni dokument od 13 članaka pod naslovom „Etos globalnog gospodarstva”. Može ga se s pravom promatrati kao važno proširenje i implementiranje 2. smjernice Deklaracije o svjetskom etosu. U to spada i utemeljenje Instituta za svjetski etos na Univerzitetu u Tübingenu na čelu s direktorom prof. Clausom Dierksmeierom koje je uslijedilo 2012. Zadaća mu je ciljeve projekta svjetskog etosa implementirati gospodarsko-etički i još snažnije nego do sada usidriti u svijet realnog gospodarstva. U tom bi pogledu prema mom zapažanju u narednom razdoblju trebalo još snažnije nastojati oko dijaloga s pravom. Kao što je to poznato, pravo i etos su neraskidivo upućeni jedno na drugo o čemu se u Deklaraciji o svjetskom etosu kaže: „Pravo bez morala ne može dugoročno opstati” (1993, str. 24). No, danas se i jedno i drugo u Europskoj uniji sa zajedničkom valutom, a bez zajedničke vlasti nalaze u fundamentalnoj krizi naspram globalnih financijskih turbulencija.

Pravno obvezujuća pravila ugovaranja politički su oslabljena. Ljudi koji se u to razumiju poput našeg kolege s Pravnog fakulteta, člana kuratorija Zaklade za svjetski etos, *prof. Heinz-Dietera Assmanna*, već govore o „eroziji prava u Europi”, a time već i o „eroziji ideje o Europi kao pravnoj zajednici”. A „nestabilnost prava” pogubnija je „od nestabilnosti financija”, citira Assmann već spomenutog Paula Kirchhoffa, pridodajući tome ovo:

„U Europi ustrojenoj kao pravna zajednica s nestabilnošću prava neće se samo urušiti stabilnost te zajednice nego i stabilnost njezinih tržišta i tržišno orijentiranog socijalnog osiguranja.” (Schwäb. Tagblatt, 2. studeni 2013).

2. O svjetskoj ekologiji: Fukushima i posljedice

One što su u zaborav već potisnuli financijsku krizu iz rujna 2008. u prvim mjesecima 2011. uzdrmat će drugačija kriza. 11. ožujak – drugi datum koji ne smijem zaboraviti. Cunami na sjeveroistoku Japana, izazvan potresom na moru, uzrokovao je zastrašujuće opustošenje domova na desetine tisuća ljudi i gubitak kontrole nad atomskom električnom centralom. Razvoj opasan po život. I: nešto više od tehničkog oštećenja. U prašinu se definitivno stropoštala vjera u svemoć tehnologije kad je u pitanju ono što može učiniti i kontrolirati. Nisam *stručnjak za energetska pitanja*, ali smatram da je i u ovom slučaju dotaknuto pitanje etosa. *Zašto? Zato što smo naš način gospodarenja i blagostanja učinili ovisnim od tog načina proizvodnje energije. Dosta je ljudi na odgovornim pozicijama postalo žrtvom kobne obmane jer se atomska tehnika fundamentalno razlikuje od svih drugih tehnologija koje je do sada čovječanstvo izumilo i primijenilo, i to u dvije odsudne točke:*

1. Već i normalan pogon atomske elektrane (dakle, bez bilo kakvih smetnji) producira *otpad koji je vrlo otrovan i nadživljava generacije*. A zato što je takav, on je neprijateljski spram čovjeka. U mnogim se europskim zemljama već godinama stvara taj spram čovjeka neprijateljski otpad. A njegovo uklanjanje u trajno skladište sve je drugo do riješeno. Još uvijek ne znamo definitivno kamo s tom vrazjom stvari. To predstavlja razliku spram svih drugih tehnologija. A čak kad bi se i pronašlo trajno skladište, rukovanje s toksičnim smećem svalilo bi se na stotine narednih generacija. Trajanje udarnog napona plutonija 239 iznosi 24 tisuće godina. Ni to nema

veze sa solidarnošću između generacija. Kao i u slučaju zaduživanja, i u ovom se slučaju problem svaljuje na našu djecu i njihovu djecu. Praktično i u ovom slučaju naše je blagostanje utemeljeno na bezobzirnosti i nesavjesnosti s obzirom na buduće generacije.

A druga je fundamentalna razlika ovo: postrojenja atomskih centrala ne smiju zakazati. Jer ako zakažu, ništa ne ostaje ograničeno u prostoru i vremenu. Ništa više nije lokalno i limitirano. Oštećena atomska centrala – to pokazuju Černobil i Fukushima – šalju radijaciju koja je aktivna i na udaljenosti od više stotina kilometara s trajnim štetama koje će mučiti buduće generacije. No, tehnologija izumljena od strane čovjeka, koja ne smije zakazati, jer bi štete za okoliš i broj žrtava bili užasni, bila bi doslovce neljudska, spram čovjeka neprijateljska. Zašto? Zato što smo mi ljudska bića pogrešiva i s jednom stvari nikako ne možemo ovladati: vremenom. No, uslijed radijacijske zaraze i ono bi bilo usmrćeno: za ljude više ne bi bilo budućnosti. Načelo „održivosti” bilo bi doslovno ozračeno. A medicinski stručnjaci nam poručuju ovo: jednom ozračen čovjek više se ne može izliječiti! Megalomanija je dovela do toga da smo se dopustili nagovoriti na to da budućnost opskrbe energijom bude ona atomska. Jednako kao u slučaju ekonomije, trebamo i tehnologiju s ljudskom mjerom. Tehnologiju u koju ćemo se moći pouzdati kao pogrešivi ljudi i onda kada zakaže. Prvi koraci su učinjeni, izvučene su konzekvence iz slučaja Fukushime – što se tiče Njemačke i nekoliko europskih zemalja. Ali što se tiče čitavog svijeta? Čak se i u političkoj eliti Japana s njegovih 50 atomskih električnih centrala rasplamsala strastvena rasprava. Pakt s atomskom industrijom počeo se raspadati. Povjerenje erodira. Za to je ujedno posljednji čas jer ćemo medijski biti sve snažnije ovisni, a naše povjerenje izigrano! Natuknica: načelo poštenja i istinoljubivosti.

3. O svjetskoj politici: 11. rujan 2001. i posljedice

1993. je došlo do bombaškog napada na Svjetski trgovački centar u New Yorku. To sam spomenuo na početku, ali je to brzo zaboravljeno – ta bilo je „samo” 6 mrtvih. Onomad nitko nije mogao slutiti da će islamistički teroristi 11. rujna 2001. iznova doći i zabiti se s dva zrakoplova u tornjeve blizance Svjetskog trgovačkog centra. Rezultat: oko tri tisuće mrtvih, preko šest tisuća povrijeđenih, gotovo tri tisuće i dvjesto djece od tada bez svojih roditelja. Terorističko masovno ubijanje čije su žrtve bili i nevini muslimani.

Nikad nitko neće zaboraviti sliku urušavajućih tornjeva. Nemoguće je zamisliti da bi ljudi ljudima to mogli učiniti, i to čak s pseudoreligijskim utemeljenjem u stilu al-Qaide. No, malo je ljudi jednako tako moglo zamisliti ono što se odigralo 6. veljače 2003. pred Vijećem sigurnosti Ujedinjenih naroda. Tog je dana tadašnji američki ministar vanjskih poslova Collin Powell pred svjetskom javnošću ustvrdio da Irak pod vodstvom Saddama Husseina posjeduje oružje za masovno uništenje koje bi potencijalno mogao upotrijebiti. Na taj bi način Bagdad bio u stanju „usmrtili tisuće i tisuće ljudi”.

U prvom redu na temelju te tvrdnje iznesene od strane Powella, koji je kao nekadašnji šef generalštaba američke vojske uživao reputaciju iskusnog i razboritog vojnika, nadmoćnog „pobjednika” u Prvom iračkom ratu (1990/91), pošlo je za rukom Američkoj administraciji – sada pod vodstvom Busha ml. – dobiti podršku znatnog dijela javnog mnijenja u SAD-u i drugdje u svijetu za vojnu intervenciju u Iraku, premda ne i formalni pristanak Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda. 20. ožujka 2003. Bush ml. je izdao zapovijed za napad na Irak. Nisu prošle niti tri godine, a taj je isti Collin Powell, u međuvremenu izvan službe, u jednom televizijskom razgovoru izrazio duboko žaljenje zbog nastupa pred Vijećem sigurnosti Ujedinjenih naroda. Osjećao se „strašno” zbog svoje argumentacije koja se kasnije pokazala lažnom. To je „sramotna mrlja” u njegovoj karijeri. Treća uputa Deklaracije o svjetskom etosu napisana je između ostalog protiv takvih besramnih laži i spletki političara spram javnosti: „Ako svom narodu u lice lažu, ako su krivi za manipuliranje istinom..., onda su proigrali svoju vjerodostojnost.” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 36).

Taj skandal, koji je opravdao rat u Iraku (broj svih žrtava do 2008. je oko 150 tisuća), pokazuje stupanj naše ovisnosti o medijski posredovanim slikama koja se u razdoblju elektronskog obrađivanja slika još zaoštrava. A koliko smo u međuvremenu postali ranjivi, u kojoj se mjeri s nama može manipulirati i u kojoj smo mjeri postali prijemljivi za iznude zahvaljujući globalnoj internetskoj mreži, to su pokazala otkrića obznanjena u lipnju 2003. o globalnim praksama prislušivanja američke i engleske tajne službe. I to uključujući čak i privatnu sferu građana, poduzeća i državnih namještenika. Riječ je o razvoju još uvijek nezamislivom 1993.

Neću se graditi stručnjakom niti u ovom slučaju, ali znam: *odnos sigurnosti i slobode* u razdoblju globalnog terorizma mora se uvijek iznova

odgovorno premjeravati. No, znam također i ovo: Internet nam je snažnije nego bilo kad do sada pokazao svoju ambivalentnost, svoju svijetlu i svoju mračnu stranu. U svijetle strane spada njegova neopoziva važnost kao novog nervnog sustava naše planete, kao instrumenta globalne komunikacije, participacije i kozmopolitske svijesti, kao instrumenta koji nam obećava globalno umreženo civilno društvo. Istina, do sada smo mi građani mogli u dobroj vjeri – u kakvoj obično jesmo – polaziti od toga da su „mreže s obzirom na nacionalnu sigurnost i ekonomsko blagostanje sigurne” (H. Clinton, FAZ, 2. lipnja 2013), no sada zapažamo iznenada da smo sučeljeni s dvije šokantne činjenice. Tek nam one omogućuju naslutiti mračnu stranu:

1. Sučeljeni smo sa *cyber kriminalom* neusporedivih razmjera. Prema upravo objavljenom izvješću ravnatelja Saveznog kriminalističkog ureda, Jörga Zierkea, štete nastale uslijed cyber kriminala „veće su od onih koje zajedno izazovu trgovanje kokainom, heroinom i marihuanom”. U virtualnom se prostoru, prema riječima Zierkea, zbivaju iznude i razbojstva, trgovina drogom, pranje novca i dječja pornografija. Na to se nadovezuje korištenje interneta od strane terorista i u svrhu špijunaže. (FAZ, 13. studeni 2013).

2. No, umjesto da nas tajne službe zaštite od tih zločina (što i jest jedino opravdanje njihovog postojanja) mi građani doživljavamo da takve službe čak niti u demokratskim državama ne znaju za mjeru i posvuda u svijetu prisluškuju građane, uključujući čak i šefove vlada „prijateljskih” zemalja. Zašto? Ne zato što je postojao „začetak sumnje” nego jer je to bilo tehnički moguće. Kao da je sve tehnički ostvarivo i dopušteno. Naše povjerenje u „mrežu” je zlouporabljeno, pa se pitamo: Tko pribavlja informacije, kakve i u koje svrhe, bez dostatnih pravnih temelja i demokratske kontrole? Čiste sigurnosne mjere s ciljem suzbijanja terorizma? Ili nešto više? Industrijska špijunaža? Materijal za ucjene? Prihvatili smo da nam pripadaju materijali koje proizvedu aparati čiji smo vlasnici. Sada smo doznali da su se IT-oligarsi – Google, Facebook, Yahoo, Apple i Microsoft – povinovali zahtjevima NSA-e. Silicon Valley sklopio je ugovor s Washingtonom. Na temelju toga je za nas građane nastala koalicija „Big Data” i „Big Brother” koja poziva na uzbunu. Umjesto isključive kontrole zločinaca nadziranje građana bez demokratske legitimacije i kontrole pravne države.

A upravo je to već u srpnju 2013. godine zahtijevao još uvijek zvanični njemački ministar pravosuđa. Digitalni svijet treba „vrijednosti i povjerenje jednako kao i analogni svijet”, i to posvuda u svijetu. To je globalni izazov koji pretpostavlja sudjelovanje u univerzalnim vrijednostima. Doslovni navod:

„Ljudsko je dostojanstvo nedodirljivo a politika je pozvana da pomogne ostvarenje tog načela njemačkog ustava. Iskrena komunikacija pretpostavlja da mogu očekivati da moj sugovornik dijeli moje vrijednosti. Bez tog povjerenja neće biti iskrene komunikacije.” (FAZ, 9. srpanj 2013)

Prekinut ću ovaj šturi prikaz kriza. No, poslije svega nema potrebe za dugim obrazloženjem da globalne krize, čije su konture predstavljene iz perspektive 2013, ne predstavljaju samo nego i jesu – možda čak u suštini – izraz krize etosa. Novi izazov za projekt svjetskog etosa. Izgleda da su tobože samorazumljiva načela etičke samosvijesti čovječanstva izdana ili pogažena nogama: načelo uzajamnosti i obostranosti, načelo održivosti te načelo poštenja i istinoljubivosti. Globalne krize su posljednjih godina na svjetlo dana su iznijele kako izdaju tih načela tako i trajnu nužnost njihovog provođenja. Ništa se nije pokazalo „samo po sebi razumljivim”, „banalnim” pogotovo ne. Nadasve temeljni stup Deklaracije o svjetskom etosu nije izgubio ništa od svoje važnosti: upliv religijskog čimbenika na stotine milijuna ljudi na ovoj zemlji. I o tome još nekoliko riječi.

IV. Perzistentnost religija posvuda u svijetu

Što se tiče *suвременe globalne religijske dijagnoze* naredna mi se zapažanja čine neospornim. Istraživanja pokazuju (H. Jonas, *Glaube als Option*, Freiburg/Br, 2011, str. 192-200) ovo: Udio religioznih ljudi u svjetskom stanovništvu uopće se nije umanjio uslijed upliva modernizacije. Naprotiv, dramatično raste:

Tako u *Africi* snažno uzima maha ne samo islam nego i kršćanstvo bez obzira na okončanje kolonijalne vlasti. Uz misionarske aktivnosti crkava, to je povezano prije svega s demografskim razvojem. Procjene govore da se broju kršćana u Africi dnevno *pribraja* 23 tisuće ljudi – na temelju rođenja, ali i više od šestine na temelju konverzije. Udio kršćana u afričkom stanovništvu je od 1965. do 2001. porastao s 25 na 46 procenata.

I u *Aziji* postoji zapanjujuća uspješnica kršćanstva, vjerojatno najspektakularnija u *Južnoj Koreji*. Slično je u Kini. Doduše, religijsko-geografsko stanje u „Carstvu sredine” trenutno je još uvijek nepregledno,

ali već je sada gotova stvar da Kina ostaje – maoizmom tu i tamo – duboko obilježena konfucijanizmom. Na to se nadovezuje da Kina danas predstavlja najveću *budističku* naciju na svijetu, da se broj *daoističkih* svetih mjesta u posljednjih 15 godina utrostručio i da tamo više kršćana – ako se računa u apsolutnim brojevima – već danas ide na bogoslužje nedjeljom nego u čitavoj zapadnoj Europi.

Što se tiče *Latinske Amerike*, duhovski pokreti i protestantsko-karizmatičke „sekte” doživljavaju takvu navalu da su već sada promijenili lice Kontinenta koji je stoljećima bio domena Katoličke crkve. Dakle, iz globalne perspektive promatrano nema temelja za sumnju u vitalnost religija, pa čak niti kršćanstva. Naprotiv, mnoge nacije na ovoj zemlji koje su po brzini rasta vodeće – Brazil, Uganda i Filipini – posve su i snažno obilježene kršćanstvom.

Isto vrijedi i za *islam* koji najveće poraste pokazuje u azijskim zemljama: u Indoneziji, Pakistanu i Bangladešu. Procjenjuje se da je 1900. godine na svijetu bilo oko 200 milijuna muslimana, a danas se sigurnim smatra cifra od oko 1,5 milijarde što odgovara porastu čiji je faktor 7. Kršćanstvo i islam su po rasprostranjenosti a ujedno još i po porastu vodeće religije u svijetu. Za svijet sveukupno i godinu 2050. procjenjuje se da će gotovo četvrtina svjetskog stanovništva (27,5%) biti muslimanska, a 35 procenata kršćanske vjere. Dakle, prema toj prognozi naspram 2,5 milijarde muslimana nalazit će se 3,1 milijarda kršćana. A to samo za dvije generacije. Što iz toga proizlazi?

1. *Revizija teze o sekularizaciji*: Sve su se teze o u neku ruku automatskom odumiranju religije tijekom modernizacije odnosno procesa tehnologizacije, industrijalizacije, urbanizacije i obrazovanja samo djelomično obistinile. Ono za što se još početkom 20. stoljeća činilo da je plauzibilno, to se stotinu godinu kasnije djelomično falsificiralo a djelomično diferenciralo. Te su se prognoze obistinile samo za jedan segment svjetskog društva. Što se tiče religije, promatrano iz globalne perspektive, sjeverna su i zapadna Europa doživjele *poseban razvoj*. Iz toga su razloga mnogi od nas u Europi postali žrtve pogrešnih procjena. Svoj smo vlastiti posebni razvoj projicirali na svjetsko društvo i pri tome previdjeli: na drugim kontinentima ove zemlje religija za stotine milijuna ljudi igra kao i do sada istaknutu i motivirajuću ulogu – naravno, uza svekoliku ambivalentnost, uvijek sa sviješću o blagoslovu i prokletstvu stvarno postojećih religija.

2. Kao i do sada, kroz svjetsko se društvo provlači ogroman ponor između bogatstva i siromaštva. Sociolozi govore o *globalnoj socijalnoj fragmentaciji*. To znači: Svjetsko se društvo praktično raspalo na regije ekstremno različite raspodjele dobara. Dostatno je usporediti gospodarsku snagu afričkih s azijskim, takozvanim tigar državama: Tajvanom, Južnom Korejom, Singapurom i Malezijom. No, protesti protiv te degeneracije ne iskazuju se danas više – za razliku od razdoblja koje seže sve do konca 80-tih godina prošlog stoljeća – ideološkim jezikom marksizma i maoizma. *Prosvjed* gubitnika modernizacije i globalizacije artikulira se danas u religijskom jeziku, naročito na području islama i hinduizma.

3. Religijske energije predstavljaju globalnu činjenicu. Podcijeniti te energije značilo bi podcijeniti jednu od najsnažnijih pogonskih sila ljudske kulture. Iz tog je razloga uza svekoliku nužnost kritike religija kao sredstva njihova čišćenja pogrešno misliti da se problemi čovječanstva daju riješiti na temelju recepta još više laicizma i sekularizma. Prema mojim iskustvima važnije su strategije samo-čišćenja i unutarnje obnove tradicionalnih religija. Religije će biti čimbenik svjetske politike i u 21. stoljeću, bilo nam to po volji ili ne. Njih treba uzeti ozbiljno u obzir makar politički ako želimo razumjeti naš komunikacijsko-tehnički sve kompaktniji svijet. Da bismo stvorili povjerenje, trebamo hitnije nego bilo kad do sada *na svim stranama* obostrano temeljno poznavanje svjetskih religija. Prema tome, temeljna nakana Deklaracije o svjetskom etosu nije „ispunjena”. Naprotiv, religijski dijalog i obrazovanje za kompetentnost u međureligijskom dijalogu predstavljaju otvorenu zadaću na dnevnom redu.

V. Područja aktivnosti „projekta svjetskog etosa”

Tijekom gotovo dvadeset godina svog postojanja Zaklada svjetskog etosa ostvarila je neka zadivljujuća postignuća, kako na nacionalnoj tako i na međunarodnoj razini, kako to na dojmljiv način potvrđuje današnji susret. Ovo nije mjesto za nabrojanje svih tih postignuća ili za iskazivanje zahvalnosti. Zaklada će 2015. napuniti 20 godina. Tada će biti vrijeme za vlastito svođenje računa. O tome na ovome mjestu samo ovo: Znanstveno-teorijski promatrano, na temelju silnog zalaganja pošlo nam je za rukom ukazati na sposobnost povezivanja tematike svjetskog etosa s vrlo različitim poljima rada i znanstvenim područjima. No, dopustite mi da u svjetlu

novih izazova podastrem obrise tri područja aktivnosti s obzirom na našu današnjicu i sutrašnjicu:

Područje aktivnosti I: Promocija dijaloga i suradnje religija

Jasno je da se i na ovom području posljednjih godina dogodilo mnogo toga. Kao prvo, *znanstveno* zahvaljujući trilogiji o abrahamskim religijama iz pera Hansa Künga, na temelju knjige Stephana Schlenzoga o hinduizmu i zahvaljujući mojim vlastitim temeljnim radovima o trijalogu židova, kršćana i muslimana. Kao drugo, *medijski* na temelju *multimedijalnog projekta* „Potraga za tragovima” [„Spurensuche”] s dvije sastavnice: dokumentarnim filmovima na DVD-ima i knjigom o tom nizu filmova. S naročitom pozornošću mora se spomenuti i vrlo *uspješna izložba* „Svjetske religije – svjetski mir – svjetski etos”. Promatrano unatrag, to je bila jedna od najuspješnijih ideja Zaklade što se tiče didaktičke prerade i prezentacije ciljeva svjetskog etosa, dakle izvanredno uspješno sredstvo za rad, kako to mnogi u ovoj prostoriji mogu potvrditi. Naposljetku, mnogo se toga dogodilo i na *dijaloško-praktičnoj razini*. Podsjetit ću samo na knjigu „Svjetski etos na temelju židovskih izvora” [„Weltethos aus den Quellen des Judentums”] s rabinom *Walterom Homolkom* ili na konferencije o svjetskom etosu u Indiji i prije svega u Kini.

No, ne nazire se *sustavna strategija* angažmana oko održivog odnosno redovitog i institucionaliziranog dijaloga sa zastupnicima različitih religija. Malo je onoga u području religijskog dijaloga što se može usporediti s radom oko osvještavanja i provođenja etosa u području gospodarstva. Pri tome treba ostati svjestan odakle projekt svjetskog etosa potiče. Njegovi se korijeni nalaze u svijetu religija. Dakle, kao polaznu točku posjeduje strast i kompetentnost za međureligijski dijalog, i to u trostrukom pogledu: 1. obuhvatno poznavanje različitih religija, 2. obuhvatno komparativno poznavanje religija, 3. obuhvatno praktično iskustvo u religijskom razgovoru. Istina je da projekt svjetskog etosa živi od uvjerenja da se kao čovjek može posjedovati etos i bez povezanosti s religijom, no istodobno pojašnjava da etos nigdje ne bi mogao biti globalno afirmiran bez uzimanja u obzir upliva, pa čak i moći religija nad ljudima a kamoli protiv religija.

No, s druge strane, dugoročno gledano neće biti dostatno ostati pri dosadašnjem konsenzusu Deklaracije o svjetskom etosu do čijeg je ustanovljenja došlo putem komparacije religija – konkretno pri dva pravila (pravilo ljudskosti i pravilo uzajamnosti) i pri četiri neopozive smjernice

– kao da je time već „sve kazano”. Trebalo bi biti dostojno intelektualnog napora tu vrlo važnu i esencijalnu bazu proširiti religijsko-komparativnim istraživanjima. U Künigovom programatskom spisu „Projekt svjetskog etosa” [„Projekt Weltethos”] iz 1990. nalazi se jedan pasus koji upućuje u tom smjeru a meni se čini da još zadugo neće biti iscrpljen:

„Stručnjaci su pozvani u tom pogledu poduzeti korake naprijed. Tada bi se vjerojatno moglo dokazati i to da se u svim drugim religijama mogu naći izravne ili posredne paralele s katalogom kršćanskih kreposti i grijeha. Tako na primjer sa sedam glavnih ili izvornih grijeha, kako se nabrajaju od vremena Grgura Velikog, oholost, škrtost, bludnost, zavist, neumjerenost, srditost i (religijsko-čudoredna) lijenost, ili sa četiri kardinalne kreposti, preuzete od Grka, mudrost, pravednost, odvažnost i umjerenost. Zar u skladu s etikama svjetskih religija ne postoji nešto poput univerzalno rasprostranjenih grijeha, nešto poput „globalnih grijeha”, ali na sreću i univerzalno postulirane kreposti, nešto poput „globalnih kreposti”? Ako je tomu tako, zašto svjetske religije ne bi mogle naći zajednički temelj za suzbijanje globalnih grijeha i za promociju globalnih kreposti?” (Projekt svjetskog etosa, str. 87 i dalje).

Pored toga, u samoj Deklaraciji o svjetskom etosu nalazi se mnoštvo nezapaženih pasusa s kojima i ovaj u IV. dijelu ostaje nezapažen:

„Prije svega usrdno molimo pojedine religijske zajednice da formuliraju svoj posve specifičan etos: ono što svaka religijska zajednica može reći na primjer o smislu života i smrti, o podnošenju patnje i opraštanju krivnje, o nesebičnom predanju i nužnosti odricanja, o suosjećanju i radosti. Sve će to produbiti, specificirati i konkretizirati svjetski etos koji se već sada nazire.” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 42).

Sve to treba uvažiti kako bi se istraživački rad o projektu svjetskog etosa učinio plodonosnim. Trebalo bi istražiti literaturu koja je u međuvremenu o tome objavljena i o tome održati dijaloške seminare. Po mogućnosti i nove „samite o toleranciji”. Onaj održan u Stuttgartu u studenom 2013. predstavljao je puni pogodak. Sažeto kazano: Kao što Projekt treba ekonomsku, filozofijsku i gospodarsko-etičku kompetenciju, tako će u narednom razdoblju trebati još snažniju *kompetenciju komparacije religija i religijskog dijaloga* – s ciljem proširenja njegove prihvaćenosti od strane svjetskih religija. Molim Vas da me razumijete ispravno: Ne zagovaram puki „back to the roots”, kao da se nije dogodio novi razvoj, nego „don't forget the roots” – „make the roots strong again”!

Područje aktivnosti II: Etički dijalog s prirodnim znanostima i tehnikom

Katastrofa iz Fukushime iznova je rasplamsala svijest o tome da i tehničko-industrijski svijet nameće pitanja u vezi s temeljnim stavovima i pogledima na život. S tim bi se izazovom projekt svjetskog etosa trebao uhvatiti u koštac ofenzivnije nego do sada. Potrebna mu je sposobnost povezivanja s razgovorima koji se vode čak i u prostoru prirodnih znanosti i tehnike o pitanjima temeljnih stavova spram zbilje i o pitanju odgovornosti za život i kozmos koje iz toga proizlazi. „Skrb za planetu Zemlju” (Deklaracija o svjetskom etosu, 1993, str. 21) ukorijenjena je u Deklaraciji o svjetskom etosu.

Povijest etičkog samo-obvezivanja u području tehničko ostvarivog je stara i na ovom mjestu je ne možemo rekonstruirati. Potaknuta je u 20. stoljeću razvojem i uporabom oružja za masovno uništenje. Hirošima je izazvala posljedice. 1995. je *Sir David Rotblat*, nekoć suradnik na projektu „Manhattan” usmjerenom razvoju američke atomske bombe, u svom govoru tijekom dodjele Nobelove nagrade za mir po prvi put podastro ideju uvođenja Hipokratove zakletve i za prirodoznanstvenike. 2007. je šef Znanstvenog savjetodavnog vijeća engleske vlade, *Sir David King*, podastro nacrt „univerzalnog etičkog kodeksa” za „istraživače na cijelom svijetu”. U Njemačkoj je pozornost privukao „*Manifest iz Potsdama*” [„*Potsdamer Manifest*”] objavljen 2005. Nadopunjen je detaljno *razrađenom „Spomenicom iz Potsdama 2005”* [„*Potsdamer Denkschrift 2005*”] u knjizi koju je uz više suradnika izdao *Hans Peter Dürr*. Na ovom mjestu ne možemo ulaziti u pojedinosti.

No, jednu središnju misao iz Spomenice treba istaknuti. I autor i potpisnici polaze od toga da su „višestruke krize”, koje se mogu osjetiti posvuda u svijetu, izraz „duhovne krize u našem ljudskom odnosu prema svijetu u kojem živimo”. Ta je „duhovna kriza” usko povezana „s našom (do sada) posvuda u svijetu favoriziranim materijalističko-mehanicističkom slikom svijeta i poviješću koja je do nje dovela”. No, uvidi „suvremene fizike”, osobito „kvantne fizike”, mogli bi nas načelno izvesti iz materijalističko-mehanicističke slike svijeta. Nadovezujući se na Einsteina i Russella, spomenuti Manifest i Spomenica zahtijevaju čak „novi način mišljenja” prirodoznanstvenika o prirodnim znanostima. Riječ je o mišljenju koje će respektirati i podupirati „organizmičku raznovrsnost kultura”,

zahtijevati „empatičkog čovjeka” i ohrabrivati za temeljno držanje u znaku „svepovezanosti” čovjeka sa svim živim bićima. To temeljno držanje, izraslo iz same suvremene fizike, dopušta nam, kako to piše u Spomenici, „izgraditi mostove između znanstvenih disciplina koje se uzajamno udaljavaju” i uspostaviti „bliske veze između različitih umjetnosti i religija” (str. 31). Sličnosti s Deklaracijom o svjetskom etosu su očigledne: „Svi smo mi u ovom kozmosu uzajamno isprepleteni i jedni o drugima ovisni.” Za preporučiti je susret između projekta svjetskog etosa i promotora Manifesta i Spomenice iz Potsdama, a Institut svjetskog etosa mogao bi biti mjesto na kojem bi se taj susret ostvario.

Područje aktivnosti III: Prihvatiti kulturne potencijale

„Umjetnost i religija”. Na koncu ću posegnuti i za ovom natuknicom. Integralni dio svjetske kulture ne predstavljaju samo religije i filozofije nego i umjetnosti. I one spadaju u prostor i vrijeme univerzalnih ljudskih fenomena. Od prvih vremena do danas ljudi se u cijelom svijetu služe umjetničkim formama izražavanja. Umjetnički kod, bilo da je riječ o glazbi, plesu, kazalištu ili filmu, razumije se posvuda u svijetu. Na početku 3. tisućljeća živimo u razdoblju svjetske glazbe i svjetske umjetnosti.

Upravo se književnosti danas kao nikada do sada pridaje važnost u području svjetske kulture, pa time i ulozi spisateljica i spisatelja u njihovim različitim zemljama. Onaj tko govori o „svjetskoj književnosti” u smislu Goethea ili Thomasa Manna, taj upućuje na to – ideal-tipski kazano – da književno samo-izražavanje prelazi granice prostora i vremena, pa time i na mogućnost načelno bezgranične komunikacije. A ne spada li onda na svjetsku kulturu ne samo jedna globalno etička nego također i jedna globalno estetska svijest. Kafka, Hesse i Thomas Mann čitaju se u Južnoj Americi i Australiji, Borges, Garcia Marquez, Vargas Llosa u Aziji, dobitnici Nobelove nagrade za književnost kao što su Nadine Gordimer, iz Južne Afrike, i Wole Soyinka, iz Nigerije, čitaju se ne samo u Africi nego i u Europi. Ne smijemo zaboraviti židovske i muslimanske autorice i autore suvremene književnosti čija djela privlače pozornost posvuda u svijetu: *Amos Oz* i *Philip Roth*, *Nagib Machfus* i *Orhan Pamuk*.

Što bismo mi građani bili bez književnosti, te četvrte snage tumačenja svijeta onkraj religije, politike i ekonomije? Bez umijeća oblikovanja i tumačenja pjesnika? Da njih nema, svijet bi nam bio još samo prostor

prepun lutanja i zbunjenosti, često neproziran, gotovo uvijek izvan kontrole. No, književnost ostaje biti sredstvo humane mogućnosti shvaćanja naspram neshvatljive zbilje koja izmiče mogućnosti tumačenja. Kad je prije nekoliko dana, 13. listopada 2013, Bjeloruskinja Svetlana Aleksijevič pružila poticajno svjedočanstvo o svom pisanju tijekom svog govora u povodu primanja Mirovne nagrade njemačkih knjižara u Frankfurtu, slušao sam kao što dugo nisam. U svojim knjigama oslikava sovjetsko razdoblje od Drugog svjetskog rata do Afganistana i Černobila i u malim i vrlo malim spisima daje glas ljudima koji pripovijedaju – ponekad vičući, ponekad šapćući – o „životu na ruševinama socijalizma”. Ona raskopava tragove gurnute u stranu tijekom marša povijesti, vraćajući im dostojanstvo ljudskog usuda. „U mojim knjigama pripovijeda 'mali čovjek o sebi', veli Svetlana Aleksijevič u Frankfurtu. „Zrno pijeska u povijesti. Njega se nikad nije pitalo, nestao je bez traga, u grob je sa sobom ponio svoje tajne. Idem onima koji nemaju glasa.”

No, onaj tko to danas kao spisatelj ozbiljno uzme u obzir, taj višestruko riskira svoju egzistenciju, ako ne čak i svoj život. „Writers in Prison” može o tome pružiti odgovarajuće pripovijesti, a riječ je o Vijeću, koje je 1960. osnovao Međunarodni PEN čiji je etos od 1921. zapisan u povelji od četiri koncizna pasusa. U njoj je sadržan *temeljni etos suvremenog spisatelja*, koji je na snazi onkraj nacionalnih i kulturnih granica. „Književnost ne poznaje granice”, kaže se na primjer u prvoj točki. „Ona mora ostati zajedničkom vrijednošću među ljudima svim političkim i međunarodnim prevratima unatoč.” Očigledna je sposobnost povezivanja projekta svjetskog etosa sa svijetom poezije i poetike, s fiktivnim nacrtima i teorijskim diskursima pjesnika. Na raspolaganju je obilje materijala. Predradnje su poduzete. Ukazat ću samo na veliku studiju stručnjaka za književnost *Paula Michaela Lützelera*, koja je objavljena 2009: „Građanski rat globalno. Etos čovječanstva i suvremeni roman na njemačkom govornom području” [„Bürgerkrieg global. Menschheitsethos und deutschsprachiger Gegenwartsroman”].

To su tri polja aktivnosti u koja tijekom sljedećih godina treba strpljivo prodrijeti.

1993-2013: 20 godina Deklaracija o svjetskom etosu. Pokušao sam pokazati da se taj tekst mora razumjeti polazeći od njegove povijesne situacije i da nije „prevladan” ili nadomjestiv nekim drugim dokumentom iz svijeta religija u kojem bi se govorilo o konsenzusu različitih religija. Nadaleko i naširoko nije moguće pronaći neki dokument usporedive preciznosti i

supstancijalnosti. Riječ je, kako je to višestruko nacionalno i međunarodno dokazano, o temeljnom i referentnom tekstu, koji sučelice novim izazovima zahtijeva osuvremenjenje. Na osnovi toga projekt svjetskog etosa postojano počiva na temeljima postavljenim dvadeset godina ranije, ali ujedno ostaje – nasreću – „projekt”, baština i zadaća.

Literatura

(redosljedom kako je navođena)

Ch. Hasselmann, *Die Weltreligionen entdecken ihr gemeinsames Ethos. Der Weg der Weltethosklärung*, Mainz 2002.

K.-J. Kuschel – H.-D. Assman, *Börsen, Banken, Spekulanten. Spiegelungen in der Literatur – Konsequenzen für Ethos, Wirtschaft und Recht*, Gütersloh 2011.

T. Wolfe, *Bonfire of Vanities*, 1987.

(Njemačko izdanje: Fegefeuer der Eitelkeiten), Hamburg 2005.

H. Küng, *Erlebte Menschlichkeit. Erinnerungen*, München/Zürich 2013.

(naročito X. poglavlje)

H. Küng – G. Gebhardt – St. Schlenzog, *Handbuch Weltethos. Eine Vision und ihre Umsetzung*, München/Zürich 2012.

H. Küng – K.-J. Kuschel (Hrsg.), *Erklärung zum Weltethos. Die Deklaration des Parlamentes der Weltreligionen*, München 1993.

G. Steingart, *Die algorithmischen Armleuchter. Ein Gespräch*, u: FAZ, 13. srpnja 2013.

Y. Hofstetter, *Das systematische Risiko der Dummheit*, u: FAZ, 16. listopada 2013.

P. Kirchhof, *Verfassungsnot!*, u: FAZ, 12. srpnja 2013.

H. Köhler, *Die Glaubwürdigkeit der Freiheit*. Berliner Rede 2009.

(Internet Dokumentation Bundespräsidialamt)

H. Küng – K. M. Leisinger – J. Wieland (Hrsg.), *Manifest Globales Wirtschaftsethos. Konsequenzen und Herausforderungen für die Weltwirtschaft*, München 2010.

H.-D. Assmann, *Rede an der Universität Tübingen*, listopad 2013.

S. Leutheusser-Schnarrenberger, *Frontalangriff auf die Freiheit*, u: FAZ, 9. srpanj 2013.

H. Joas, *Glaube als Option*, Freiburg/Br. 2011.

H.-P. Dürr (Hrsg.), *Potsdamer Manifest 2005. Potsdamer Denkschrift 2005*, München 2006.

P. M. Lützel, *Bürgerkrieg global. Menschheitsethos und deutschsprachiger Gegenwartsroman*, München 2009.